

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 904:72 (477.73)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.9>

*Кирило Горбенко**

ЗАЛИШКИ БУДІВЕЛЬНИХ СПОРУД «ЦИТАДЕЛІ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Анотація: Розглядається характер, структура та конструктивні особливості залишків будівельних споруд «цитаделі» городища доби фінального бронзового віку Дикий Сад (13/12-12/11 ст. до н.е.).

Надається локалізація й опис характерних речей у заповнені та закритих комплексах споруд (керамічний посуд, предмети з глини, бронзи, каменю, кістки та рогу).

Усі споруди «цитаделі» є характерними (окрім рову) для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи. При цьому, принцип розміщення будівель, враховуючи оборонні споруди навколо «цитаделі», вказує й на традиції, що характерні для східного ареалу культур бронзового віку.

Ключові слова: фінальний бронзовий вік, білозерська культура, городище Дикий Сад, будівельні споруди, житло, матеріальні предмети

У 1927 році в історичній частині міста Миколаїв (роза вулиць Адміральської та Набережної) Феодосієм Тимофійовичем Камінським зафіксовано стародавнє поселення (городище), що отримало назву Дикий Сад. Перші фрагментарні розкопки на території Дикого Саду провела Причорноморська археологічна експедиція у 1956 році¹. Регулярні дослідження (з 1991 року) дозволили розкрити понад 50% площі городища, отримати різноманітний та яскравий археологічний матеріал².

У культурно-хронологічному аспекті городище Дикий Сад відноситься до постсабатинівського часу (тудоровський варіант білозерської археологічної культури) доби пізньої бронзи (13/12-12/11 ст. до н.е.).

Під час свого існування городище займало високий мис стрімчастого краю плато лівого берегу р. Інгул (східна межа), при злитті з р. Південний Буг. З боку степу (південна, північна та західна межі) огороджувалося глибокими ярами і двома ровами між ними.

* Горбенко Кирило Володимирович – старший викладач кафедри історії Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>; e-mail: dikiysad1@gmail.com

¹ Горбенко К.В. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19) (липень-вересень). Т. 2. С. 9-25.

² Горбенко К.В. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. С. 19-32.

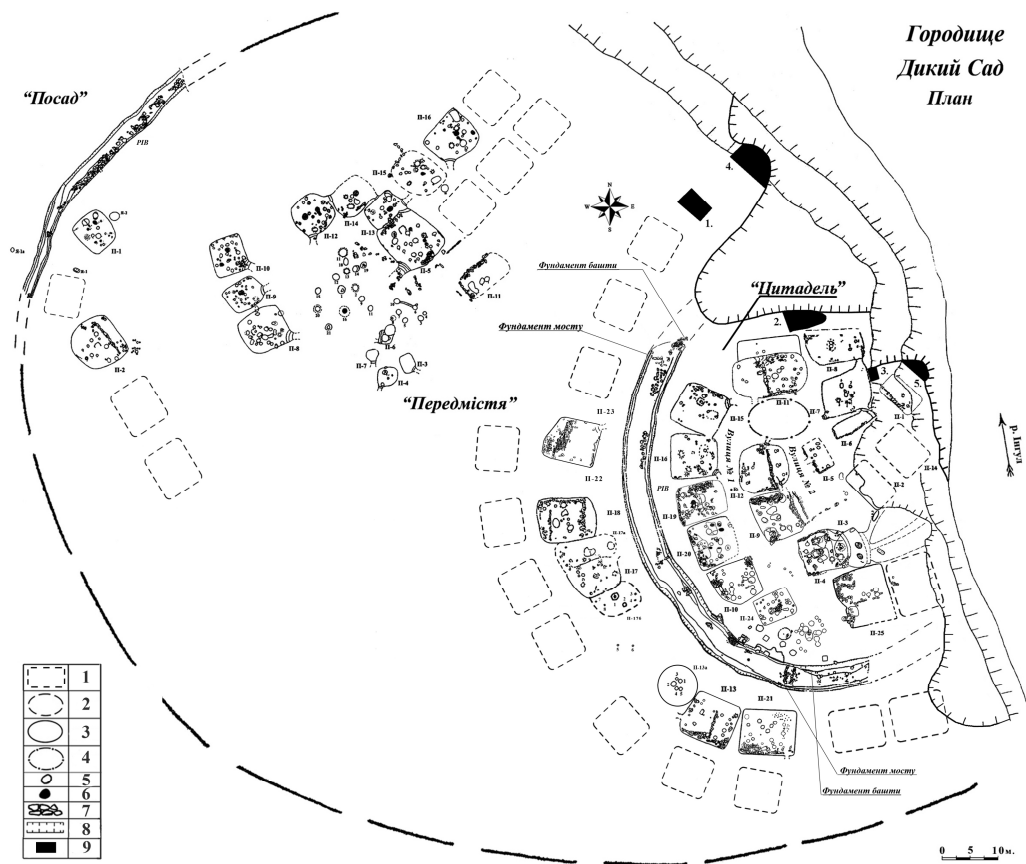

Рис. 1. План городища Дикий Сад

1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень;
4 – центральний майданчик; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – рів;
9 – контури розкопів 1956 року.

У плані, городище мало форму овалу, витягнутого по вісі Пд-Сх-Пн-Зх (загальна площа збереженої території сягає понад 4,0 га). Будівельні споруди розташовувалися рядами уздовж річки та практично примикали одна до одної, створюючи єдиний умовний архітектурний комплекс. Частина території городища знищена будівельними котлованами ХХ ст. (рис. 1).

Виходячи з топографічного розташування будівельних споруд, городище Дикий Сад можливо розподілити на три частини (рис. 1):

- «цитадель», що огорожена основним ровом;
- «передмістя» (ближнє та дальнє), що розташовувалося за основним ровом та обмежувалося другим (зовнішнім) ровом;
- «посад», що розташовувався за зовнішнім ровом (серед досліджених об'єктів тільки велика господарська яма. Інші об'єкти поки не розкриті).

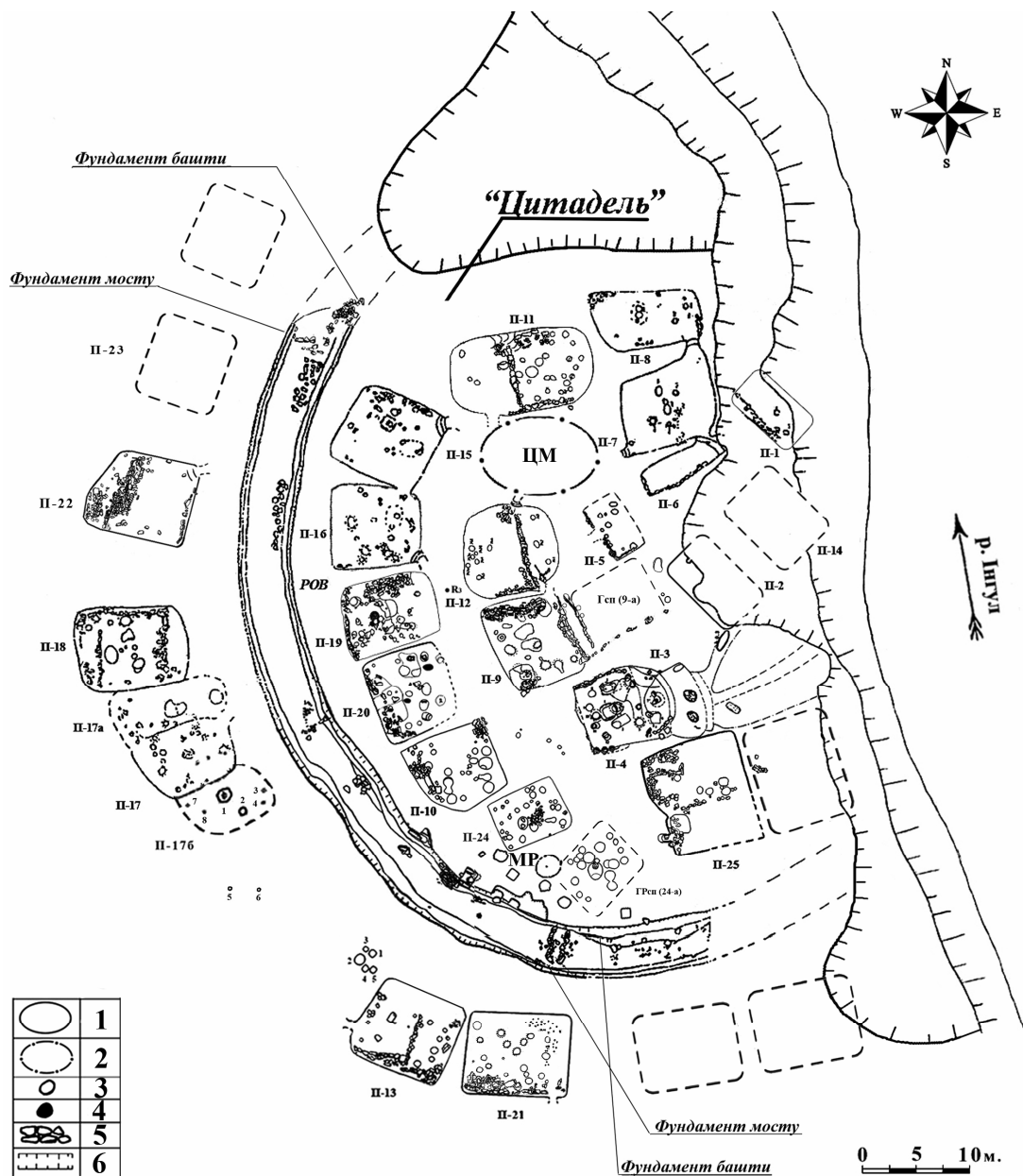

Рис. 2. План «цитаделі» городища Дикий Сад
1 – контури приміщення; 2 – центральний майданчик; 3 – ями; 4 – вогнища;
5 – залишки кам'яних фундаментів; 6 – контури рову.
ЦМ – центральний майданчик «цитаделі»; Гсп (9-а) – господарська споруда;
ГРсп (24-а) – господарсько-ритуальна споруда; МР – майданчик вздовж рову.

Висота сучасної денної поверхні над рівнем Балтійського моря складає від 19,35 м у південно-східній частині (край плато) до 21,20 м в центрі «цитаделі» і до 26,54 м у північно-західній частині городища (територія «дального передмістя»). Культурний шар однорідний (товщина коливається від 0,3 до 0,75 м у приміщеннях, і від 1,5 до 2,0 м у заповненні рову).

Рівень виходу материкової поверхні (глина) коливається:

– на території «посаду» та «дального передмістя» від 23,9 м (південно-західна частина) до 21,1 м (північно-східна частина);

– на території «ближнього передмістя» від 22,1 м (західна частина) до 21,0 м (східна частина, біля рову);

– на території «цитаделі» від 20,35 м (західна частина, внутрішня дуга рову) до 18,50 м (східна частина, біля приміщень 1 та 14, що на сьогодні знищені природною абразією).

Отже, плато мало природний перепад висот, зі сторони степу до берегової лінії (нахил в східну частину). Перепад складає 4,5–4,7 м. Тобто, будівельні об'єкти розташовувалися на своєрідних невеличких терасах.

За всі роки досліджень, у межах території Дикого Саду, виявлено 53 археологічних об'єкти (житлові, господарські, господарсько-культурні, ритуально-культурні, оборонні та громадські об'єкти), зафіксовано понад тисячу екземплярів артефактів (керамічний посуд, глиняні, бронзові, кістяні і кам'яні предмети).

Метою статті є характеристика конструктивних особливостей залишків архітектурних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад і видів артефактів, зафіксованих в їх заповненні.

У межах «цитаделі» відкрито 25 археологічних об'єкти (рис. 2). Серед них 21 приміщення (житлові, ритуально-культурні, господарські та господарсько-ритуальні); ритуальний пандус, центральний майданчик (місце збору громади), рів із залишками двох кам'яних фундаментів для дерев'яних перекидних мостів і майданчик у південній частині рову з системою ям і спеціальних заглиблень (таблиця 1).

За принципом розташування (від лінії берегу річки) приміщення розподіляються на умовні ряди, що були збудовані з урахуванням природнього нахилу плато (рис. 2):

– *нульовий (умовний)*: виходячи з розкопок 1956 року приміщення існували, але були зруйновані природньою абразією в середині ХХ століття.

– *перший*: приміщення 1, 14 (рівень виходу материкової поверхні фіксується на рівні 18,50 м). Інші приміщення, ймовірно, зруйновано природньою абразією до початку регулярних досліджень;

– *другий*: приміщення 2, 6, 7, 8, ритуальний пандус (?) до приміщень 3 і 4 (рівень виходу материкової поверхні фіксується на рівні 18,95 м);

– *третій*: приміщення 3, господарська споруда 9-а, приміщення 5 (рівень виходу материкової поверхні фіксується на рівні 19,05 м);

– *четвертий*: приміщення 4, 9, 12, 25 центральний майданчик, приміщення 11 (рівень виходу материкової поверхні коливається від 19,83 м до 19,75 м);

– *п'ятий*: господарсько-ритуальна споруда 24-а, 24, 10, 20, 19, 16, 15 (рівень виходу материкової поверхні коливається від 20,05 м до 20,30 м). П'ятий ряд примикає до основного рову з майданчиком з системою ям і спеціальних заглиблень.

Виходячи з відмітки розташування споруд за висотою над рівнем моря, можна визначити різницю перепаду між рядами:

- першим і другим: 0,45 м;
- другим і третім: 0,10 м;
- третім і четвертим: від 0,7 м до 0,78 м;
- четвертим і п'ятим: від 0,20 м до 0,55 м.

За формою розташування перший, другий і третій ряди витягнуті у пряму лінію за віссю Пн-Зх-Пд-Сх, а четвертий і п'ятий – побудовані у формі дуги та повторюють абрис рову (рис. 1, рис. 2).

Отже, п'ять рядів споруд «цитаделі» Дикого Саду розташовано на трьох природних терасах. За характером споруди можна розподілити на *житлові, господарські, господарсько-ритуальні, оборонні, ритуально-культові та громадській простір*. За типом (враховуючи глибину споруд і наявність кам'яних фундаментів) споруди розподіляються на *наземні із залишками кам'яних фундаментів, наземні глинобитні, частково заглиблені та заглиблені (таблиця 1)*. За основу подібного розподілу споруд взята типологія, яку запропонував у своїй монографії В.П. Ванчужов³.

Серед споруд «цитаделі» фіксуються будови: *оборонні, громадські та ритуально-культові*, нестандартні для регіону Степового Побужжя епохи пізньої бронзи.

Оборонні споруди складаються з рову (включно з кам'яними фундаментами двох мостів і двох вартових веж) і майданчику з ямами у його південній частині (рис. 2, рис. 3, рис. 4).

Рів, у формі великої дуги, протягнувся по лінії Південний Схід–Північний Захід. Довжина дослідженої частини 130 м (загальна довжина приблизно 140-150 м), ширина – 5,0 м, глибина – 3,0 м.

У заповненні рову (рис. 24, рис. 25, рис. 26) зафіксовано: керамічний посуд⁴ (близько двадцяти двох тисяч фрагментів); знаряддя праці (у сукупності понад сотня предметів) з каменю (рис. 25, 7; рис. 26, 3-5), кістки (рис. 25, 20; рис. 26, 12), рогу⁵ (рис. 25, 13; рис. 26, 6, 10, 11, 14, 15, 18-19, 21), глини (рис. 25, 2-5; рис. 26, 10, 11) та бронзи (рис. 25, 1, 17; рис. 26, 1, 2, 6-8); кістки тварин і риби (декілька сотень фрагментів), а також людські черепи без нижньої щелепи (п'ять черепів людини, з яких один у середньому, чотири – у нижньому рівні заповнення – рис. 25, 8, 9; рис. 26, 9). Необхідно зазначити, що в південній частині рову серед предметів переважають вироби з рогу та кістки: псалії, «ковзани», гарпун, такалажний інструмент, пластина для прикрашення голови коня (рис. 25, 6, 10, 11, 14, 15, 18-21), а у північній – з бронзи: бляшки, браслети, ножі, пилки, кинджали (рис. 26, 1, 2, 6-8). Ймовірно, у нижньому заповненні рову (південна частина, біля схилу), зафіксовано одну з перших знахідок (1931 р.) на території Дикого Саду – бронзовий казан⁶ (рис. 25, 17).

У середній і нижній частині заповнення простежуються глиняні запливи, упереміш із

³ Ванчужов В. П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наук. думка, 1990. С. 23-39.

⁴ Горбенко К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2019. № 2. С. 19-39.

⁵ Горбенко К.В., Панковський В.Б. Нові дані про виробництво вістер поворотних гарпунів у період пізньої бронзи // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї міжн. історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею. Луганськ, 2005. С. 107-110.

⁶ Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрошенко В.В. Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи. Київ, 2018. С. 96-104.

мілким і середнім вапняковим камінням (приблизно 400–500 каменів на кожні два метри довжини) та рибними кістками. Вірогідно, це залишки зруйнованої захисної стіни (при її спорудженні у глинисту суміш додавалося мілке каміння та рибний бульйон).

У південній частині рову розташовувався кам'яний фундамент мосту (великі вапнякові плити). Фундамент в плані прямокутний, витягнутий поперек рову по лінії північ–південь з невеликим відхиленням на північний схід; розміри – 3,64×2,0 м, а у центральній частині, в результаті зрушення каменів, ширина складає 1,4 м (двофасадна кладка). Ширина західного фасаду – 0,2–0,7 м, східного – 0,3–0,7 м. Форма кладки західного фасаду повторює обриси рову. Висота у центральній частині – біля 1,25 м, по краям рову – до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 9 рядів), але суцільні ряди простежуються не по всій довжині. На дні внутрішньої частини фундаменту зафіксовані фрагменти кераміки, кісток тварин і риби, а також залишки горілого ґрунту (сліди скоєння певного ритуалу, пов'язаного з принесенням будівельної жертви). Можливо, що жертва була принесена у керамічних посудинах, які були укладені в основу фундаменту для надання конструкції фортеці потужності у сакральному аспекті. Сам міст був дерев'яним і служив для проходження на «*цитадель*»⁷.

Кам'яний фундамент другого мосту (3,0×1,5 м, висота 1,5 м) розташовувався у північній частині рову та був витягнутий поперек рову по лінії Захід–Схід (однофасадна кладка). Другий міст, вірогідно, був менш складною спорудою та призначався для внутрішньої поселенської комунікації – поєднання торгівельної частини поселення («*передмістя*») з укріпленою частиною («*цитаделлю*»). За фундаментом мосту розташовувався потужний завал вапнякового каміння. Розташування каменів дозволяє припустити, що це була якась прямокутна або овальна конструкція, яка служила спеціальною оборонною спорудою або сторожовим пунктом («*бастіон*» або «*вежа*»), під час спорудження якого використовувалися різні матеріали (камінь, дерево, глина). Аналогічне скупчення каменів зафіксовано й у південній частині рову городища за фундаментом першого мосту (сторожова вежа при в'їзді на «*цитадель*»). Сторожові конструкції маркували мости городища і фланкували рів «*цитаделі*» в цілому⁸.

Можливо припустити, що рів, окрім захисної, виконував соціальну та ритуальну функції. Він міг стратифікувати членів громади Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «*цитаделі*» зафіксовані храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «*передмістя*»), а також використовуватися для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої рибини). Як приклад, ритуальні дії, пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками в Аркаїмі⁹.

Функцію оборонної стіни «*цитаделі*», ймовірно, виконували стіни приміщень уздовж основної частини рову, на що вказують потужні завали вапняку у східній частині рову (рис. 1).

⁷ Гребенников Ю.С., Горбенко К.В., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.: збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилук. Вип. 7. Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. С. 100–104.

⁸ Горбенко К.В. Оборонительные сооружения укреплённого поселения эпохи финального бронзового века Дикий Сад // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. Т. I. Казань: «Отечество»; Москва: Институт археологии РАН, 2014. С. 543–547.

⁹ Зданович Г.Б., Батанина И.М. «Страна городов» – укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII–XVII вв. до н.э. на Южном Урале / Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. Челябинск, 1995. С. 54–62.

У південній частині рову, біля фундаменту першого мосту, зафіксовано залишки фортифікаційної споруди. Загальна площа майданчику (ймовірно, залишки захисної стіни) складає 68 м² (рис. 2, рис. 4).

Фундаментами під захисну стіну слугували три заглиблення різних форм, врізаних у східний борт рову, та стовпові ями біля нього (рис. 2).

Перше заглиблення розташоване найближче до мосту, витягнуто уздовж рову на 6,0 м, заглиблено в материк на 0,10–0,30 м і врізане у материкову стінку рову на 1–1,5 м (що нарешті вказує на товщину самої захисної стіни). У ньому зафіксовані два додаткових заглиблення (кліть), котрі, скоріш за все, також слугували фундаментом під захисну стіну, на що вказує камінь, який сповз з одного із заглиблень.

Друге, більш складної форми, також врізане у материкову стінку рову та розташоване в 2 м від першого (потрібно також відзначити, що між ними розташовувалася кам'яна конструкція, про що свідчить завал каменів). Заглиблення в плані квадратної форми, врізане у материк на 0,8–1 м і складається зі стовпової ями діаметром 0,6 м і неглибокого заглиблення, заповненого дрібним кам'яним бутом.

Третє заглиблення розташоване в чотирьох метрах від другого, врізане у материкову стінку рову на 1,3 м. Воно має форму сходинок з невеличким ровиком, звідкіля, скоріш за все, походить завал каменів у рові.

Потрібно відзначити, що між другим і третім заглибленням у заповненні рову зафіксоване потужне скупчення каменів, котре, ймовірно, до того як сповзло до рову, слугувало фундаментом під глинобитну стіну.

Уздовж цих заглиблень розташовано сім стовпових ям – чотири *овальної* (розміри коливаються від 0,35–1,1×0,50×1,3 м, глибина від 0,10 м до 0,35 м), одна *округлої* (діаметр 1,0 м, глибина 0,25 м) і дві *квадратної* форми (розміри: 0,90×0,90 м, глибина 0,1 м).

Цілком ймовірно, ями слугували фундаментами для потужних підпор (а можливо в якомусь сенсі й контрфорсів) у конструкції внутрішнього панциру захисної стіни. Схожі укріплення на поселеннях цього періоду відомі на Південному Уралі, Казахстані, Узбекистані, о. Хортиця, на Дону¹⁰.

У підсумку треба наголосити, що на території «*цитаделі*» городища немає слідів руйнувань і штурму укріплень. Можливо, це опосередковано свідчить про фортифікаційні новації мешканців городища та на міць оборонних споруд Дикого Саду.

Громадський простір представлено центральним майданчиком, що розташований між приміщеннями 5, 7, 11, 12 (загальна площа 80 м²). На його території будівельні споруди та ґрунтові ями відсутні (рис. 2). На рівні виходу материкової глини, у східній частині майданчику, зафіксовано невиразні фрагменти кераміки та бронзовий кельт (тип Руджиноаса¹¹). Майданчик є логічною структурною ланкою в межах «*цитаделі*». Ймовірно, він міг бути місцем збору громади Дикого Саду, тобто виконувати функцію античної «*агори*», де збиралися чоловіки-воїни (рис. 1, рис. 2).

¹⁰ Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей. Ч. 1. Челябинск, 1992; Спиришевский В.И. Оборонительное сооружение эпохи бронзы на территории Узбекистана // Советская археология. 1972. № 3. С. 227–232; Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы в Нижнем Дону и Степном Прикубанье // Советская археология. 1991. № 1. С. 184–196.

¹¹ Панковский В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад // Stratum plus. 2019. № 2. С. 149–150, рис. 19.

Житлові, господарські, господарсько-ритуальні та ритуально-культові споруди за ступенем заглибленості у материковий ґрунт поділяються на чотири групи: *наземні із залишками кам'яних фундаментів; наземні глинобитні; частково заглиблені; заглиблені* (рис. 5-22).

Наземні (глибина до 0,5 м) із залишками кам'яних фундаментів – приміщення 5, 6, 15, 19, 20, 25 і господарська споруда (9-а). Їх довжина коливається від 6,0 м до 9,5 м; ширина – від 3,0 м до 7,5 м; глибина – від 0,1 м до 0,4 м; площа – від 24,0 м² до 85,5 м² (рис. 5-11).

У приміщеннях фіксується три типи входу – *коридор* (5, 19, 20, 9-а), *прохід* (6) та *сходи* (15, 25). Їм притаманні *цокольні* (5, 6, 15, 20, 25, 9-а) та *комбіновані* (19) системи кладок.

Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинистих завалів стін. Основний матеріал: фрагменти керамічного посуду, куранти, кістки тварин і риби, вапняковий бут. Також серед заповнення приміщень цього типу знайдено: бронзовий браслет (П-6), заготовка під кам'яну (базальт) булаву та фрагмент кам'яної (базальт) булави, бронзове шило та кістяна ручка-чохол для нього, фрагмент леза кам'яної сокири та фрагмент кам'яної сокири, верхня частина людського черепа (П-15), рогова заготовка для псалія (П-19), бронзовий ніж (П-19), керамічне прясельце (П-20), бронзове шило, кам'яні якоря (5 екземплярів), кремнієвий серп, заготовка для псалія та псалій з рогу (П-25). Підлога рівна, глиниста. Дах одно-двоскатний. Вогнища зафіксовано у приміщеннях 5, 15, 20. У приміщенні 25 – господарська прибудова.

Ями розподіляються на господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові, господарсько-виробничі:

– господарські ями: діаметр коливається від 0,2 м до 2,2 м; глибина – від 0,15 м до 0,9 м. У плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, коропові, щука), дрібний вапняковий бут, куранти, спондил, зерна ячменю (П-5), керамічне прясельце (П-20).

– стовпові ями: діаметр коливається від 0,1 м до 0,7 м; глибина – від 0,15 м до 0,6 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), куранти.

– ритуально-культові: діаметр коливається від 0,4 м до 1,5 м; глибина – від 0,15 м до 0,6 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки та панцира черепахи, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, карпові, щука), куранти, дрібний вапняковий бут.

– господарсько-культові: діаметр коливається від 0,6 м до 0,8 м; глибина – від 0,9 м до 1,4 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), дрібний вапняковий бут.

– господарсько-виробничі: діаметр коливається від 0,15 м до 1,20 м; глибина – від 0,25 м до 0,8 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), дрібний вапняковий бут, куранти.

Наземні глинобитні (глибина до 0,5 м) – приміщення 24 та господарсько-ритуальна споруда (24-а). Їх довжина коливається від 7,0 м до 10,0 м; ширина – від 6,0 м до 8,0 м; глибина – від 0,1 м до 0,5 м; площа – від 42,0 м² до 80,0 м² (рис. 12-13).

У приміщеннях фіксується один тип входу – *коридор* (П-24, 24-а). Стіни приміщень глинобитні (кам'яні фундаменти відсутні). Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. і глинистих завалів стін. Основний матеріал: фрагменти керамічного посуду, кістки тварин (ВРХ, ДРХ) і риб вперемішку з вапняковим бутом. Також, серед заповнення приміщень цього типу знайдено фрагмент черепної коробки та стегової кістки людини, куранти, глиняна щідилка, бронзовий серп і черешок кинджалу (П-24) керамічний диск (П-24-а). Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові та ритуально-культові. Ями господарсько-культового та господарсько-виробничого характеру відсутні. Дах одно-двоскатний. Вогнища зафіксовано в обох приміщеннях.

Ями розподіляються на господарські, стовпові, ритуально-культові:

– господарські ями: діаметр коливається від 0,3 м до 1,4 м; глибина – від 0,2 м до 1,45 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, коропові, щука), мушлі равликів, дрібний вапняковий бут, куранти, астрагали.

– стовпові ями: діаметр коливається від 0,25 м до 0,55 м; глибина – від 0,1 м до 0,6 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, карпові, щука), куранти та дрібний вапняковий бут.

– ритуально-культові: діаметр коливається від 0,3 м до 1,0 м; глибина – від 0,2 м до 1,15 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), дрібний вапняковий бут, фрагменти панцира черепахи й астрагали.

Частково заглиблені (глибина до 1,0 м) приміщення – 1, 2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 16. Їх довжина коливається від 7,0 м до 11,0 м; ширина – від 4,0 м до 8,5 м; глибина – від 0,5 м до 0,95 м; площа – від 28,0 м² до 82,5 м² (рис. 14-20, рис. 21).

У приміщеннях фіксується три типи входу – *анарель* (П-1, П-3, П-10), *коридор* (П-12), та *сходи* (П-11). Їм притаманні *цокольні* (П-1, П-9, П-12) та *комбіновані* (П-10, П-11) системи кладок. У приміщеннях – 2, 3, 7, 14 кам'яні фундаменти відсутні.

Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинистих завалів стін. Основний матеріал: фрагменти керамічного посуду, куранти, кістки тварин і риби, вапняковий бут. Також, серед заповнення приміщень цього типу знайдено: фрагмент бронзового рибальського гачка (П-1), череп без нижньої щелепи (П-2), нижня щелепа людини, два черепа без нижньої щелепи, керамічне прясельце, череп собаки, нижній панцир черепахи, кістяна проколка, наконечник стріли та фрагмент фігурки фалоса з вапняку (П-7), бронзова сережка (П-9), бронзове шило, заготівка ковзана, фрагмент черепної коробки людини (П-10), бронзове шило, 36 астрагалів, що знаходились у невеличкому приямку північної стіни (П-11), фрагмент бронзової булавки та фібули, такелажні інструменти з рогу (П-12), кістяний гудзик (П-16). Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються госпо-

дарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові, господарсько-виробничі. Дах одно-двоскатний. Вогнище зафіксовано тільки у приміщенні 9. Приміщення 9, 12, 11 мають господарські прибудови.

Ями розподіляються на господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-виробничі:

– господарські ями: діаметр коливається від 0,2 м до 2,0 м; глибина – від 0,2 м до 1,0 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, коропові, щука), дрібний вапняковий бут, куранти, лиманна глина, керамічне прясельце біконічної форми (П-10).

– стовпові ями: діаметр коливається від 0,2 м до 0,6 м; глибина – від 0,1 м до 0,45 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), куранти.

– ритуально-культові: діаметр коливається від 0,35 м до 1,1 м; глибина – від 0,2 м до 1,2 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної, грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки та панцира черепахи, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, коропові, щука), куранти, дрібний вапняковий бут, а також людські кістки та череп собаки (П-9).

– господарсько-виробничі: діаметр коливається від 0,7 м до 2,60 м, глибина – від 0,4 м до 1,4 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної, грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, дрібний вапняковий бут, лиманна глина та шматки печини.

Заглиблені (глибина понад 1,0 м) приміщення – 4, 8. Їх довжина коливається від 9,0 м до 10,0 м; ширина – від 5,0 м до 6,5 м; глибина – від 1,65 м до 1,70 м; площа – від 50,0 м² до 58,5 м² (рис. 21-22).

У приміщеннях фіксується два типи входу – *прохід* (П-8) та *сходи* (П-4). Їм притаманні *облицювальні* (П-8) та *комбіновані* (П-4) системи кладок.

Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинистих завалів стін. Основний матеріал: фрагменти керамічного посуду, кістки тварин і риби вперемішку з вапняковим бутом. Також, серед заповнення приміщень цього типу знайдено бронзове шило (П-4), куранти, бронзовий ніж-пилка (П-8). Підлога рівна, глиниста, серед ям фіксуються господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові. Ями господарсько-виробничого характеру відсутні серед приміщень заглибленого типу. Дах одно-двоскатний. Вогнища зафіксовані тільки у приміщенні 4 (з них одне обкладене камінням).

Ями розподіляються на господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові:

– господарські ями: діаметр коливається від 0,3 м до 1,4 м; глибина – від 0,2 м до 1,1 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбосом з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки риб (сом, коропові, щука), дрібний вапняковий бут, куранти, керамічний диск з обробленими краями та слідами пігментної чорної краски (П-4).

– стовпові ями: діаметр коливається від 0,4 м до 0,6 м; глибина – від 0,1 м до 0,15 м.

В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), куранти.

– ритуально-культові: діаметр коливається від 0,7 м до 0,8 м; глибина – від 0,25 м до 1,2 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоем з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки та панцира черепахи, людський череп і фрагмент нижньої щелепи (П-4), астрагали, кам'яна катушка, проколка з малої гомілкової кістки тварини (П-4).

– господарсько-культові: діаметр коливається від 0,6 м до 0,8 м; глибина – від 0,3 м до 1,4 м. В плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоем з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), дрібний вапняковий бут.

Аналогії приміщенням «цитаделі» Дикого Саду зустрічаються і на інших поселеннях регіону Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи¹²:

- наземні із залишками кам'яних фундаментів (Тудорово та Ялпуг IV);
- наземні глинобитні (Вороновка та Балта);
- частково заглиблені (Приозерне I, Комрат I, Ялпуг IV, Озерне II, Етулія XI, Гайдари, Чобручі, Чалик, Калфа);
- заглиблені (Мирне II).

Однак, на інших поселеннях білозерської культури регіону Північно-Західного Причорномор'я, окрім Дикого Саду, оборонних споруд поки не зафіксовано.

Ритуально-культові споруди, враховуючі їх специфіку, необхідно охарактеризувати більш розлого.

До зазначених споруд відноситься *храмовий комплекс*, що розташовувався у південно-східній частині та складався з трьох споруд: приміщення 3, спеціальний спуск-підйом «пандус» і приміщення 4 (рис. 2, рис. 21).

При цьому, цілком можливо, що приміщення 3 і 4 могли частково бути й житловими приміщеннями, хоча внутрішня структура та зафіксовані артефакти вказують на їх ритуальний характер.

Приміщення 3 (частково заглиблене) в плані витягнуте по лінії Північ–Південь (8,0×4,0 м, глибина 0,7 м) та відноситься до третього ряду споруд «цитаделі» (рис. 21). Добре простежується північна частина східної стіни, від входу вона маркована круглою стовповою ямою (діаметр 0,2-0,25 м), південна стіна – округлої форми. Західна стіна знищена пізнішою спорудою (приміщення 4), причому вже тоді, коли приміщення 3 було заповнене завалами стін. Вхід, шириною 2,0 м, знаходився майже у центрі східної стіни. На північ і південь від входу знаходилися два вогнища округлої форми по периметру, обкладені вапняковими плитами. У східній частині приміщення – скупчення золи. Ймовірно, це сліди обгорілої покрівлі, що впала. У південній стіні велика (0,8×0,6×0,1 м) вапнякова плита; в північно-східному кутку яма овальної форми (1,1×0,5×0,45 м), заповнена гумусом з супіском сірого кольору та вкрапленням глея. У нижній частині ями розвал корчаги з орнаментом.

У заповненні приміщення зафіксовано фрагменти керамічного посуду різних типів,

¹² Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наук. думка, 1990. С. 23-35; рис. 6; 8; 9; 10; 11; 12.

з різноманітною орнаментацією, бронзовий ніж листоподібної форми, кам'яний фрагмент у формі фалоса з вапняку (рис. 24, 37), прясельця з епіфізів кісток тварин (рис. 24, 19), керамічний диск з обробленими краями, кістки тварин і риби.

Спуск-підйом (пандус) примикав до приміщення 3 та відносився до другого ряду споруд «*цитаделі*» (рис. 21). Досліджена довжина – 7,0 м, ширина (враховуючі схили) – 4,0 м. Кут падіння схилу складав, біля стіни приміщення 30° й до 45° далі на схід. Поверхня центральної частини пандуса була абсолютно чиста (ширина 1,0 м), а схили покрито товстим, до 0,3 м, шаром попелу, залишками посудин, невеликими ямками з рибною лускою та скупченням кісток тварин і риб. Ймовірно, покриття схилів відбувалося періодично, а сам пандус утримувався чистим і підсипався піском упродовж усього часу функціонування. Довга вісь була спрямована на літній схід сонця (спостереження 21 червня).

Біля початку північного схилу пандуса виявлено яму заповнену золою (0,8×0,6×0,3 м). Яма неодноразово використовувалася, судячи з прошарків, як ритуальне вогнище.

На південному схилі виявлено поховання людського скелета без черепу. Скелет знаходився в ямі (1,8×0,7×0,3 м), що була перекрита великою кам'яною плитою. Ймовірно, це поховання значно пізнішого періоду й не відноситься до часу існування Дикого Саду.

Можливо припустити, що жителями городища був штучно створений спеціальний спуск-підйом (пандус), огорожений потужними глинобитними стінами, завал яких згодом повністю закрит цю споруду. Об'єм заповнення пандуса становив не менше 20,0 м³, що при відомій товщині та довжині стіни дає їй висоту близько 3,0 м. Приблизно такий же обсяг заповнення у самому приміщенні № 3, що дає можливість говорити про рівнозначність стін всього периметра.

Виходячи зі структури та характеру приміщення 3 і пандусу, можна припустити, що вони були найбільш раннім (від часу заснування городища) ритуально-культовим комплексом з яскраво вираженим культом вогню-сонця.

Однак, можливо, що зазначений пандус використовувався як перехід (апарель) між другим і першим рядами приміщень.

Після того, як комплекс (приміщення 3 і пандус) перестав функціонувати і залишки його стін заповнили повністю весь спуск-підйом і саме приміщення до рівня горизонту, на його місці споруджено нову споруду (приміщення 4).

Приміщення 4 (заглиблене) в плані витягнуте по лінії Схід–Захід (9,0×6,5 м, глибина 1,65 м) і відноситься до четвертого ряду споруд «*цитаделі*» (рис. 21). Східний край виконаний у формі апсиди, виритий не в материк, а в мішаному ґрунті від завалів стін приміщення 3. Західна стіна (довжина 6,5 м) – пряма, вирізана в материк; південна – рівна, на довжину 6,0 м, примикає до західної стіни під майже прямим кутом.

Північна стіна, за конструкцією, найскладніша. На відстані 5,5 м від західної стінки вона складена з каменю, причому спочатку, із заходу, на всю збережену висоту від підлоги, а біля східного краю каміння розташоване на материковій приступці (швидше за все на штучній глинобитній подушці). Кладка у східній частині, іррегулярна, постелисто-ложкова з чіткою перев'язкою швів і з великою кількістю глинистого розчину. Простежується три-чотири ряди каменів на висоті 0,5–1,0 м від підлоги. Західна частина викладена на висоту 0,7 м від підлоги у чотири ряди. Внутрішній її край закріплений двома плоскими плитами з підклинюванням дрібним камінням.

Отже, кам'яна стіна, зберігаючи, в основному, чотири ряди каменів, піднімається на схід. Обидва краї північної та південної стіни замикаються напівкруглою апсидою, з радіусом близько 7,0 м. І якщо всі три рівних стіни вертикальні, то напівкругла апсида у північній частині знижується до підлоги (цокольний тип кладки). У південній частині цієї стіни зберігся один ряд каменів. Площа приміщення близько 60 м². Дно приміщення рівне, з невеликим до 0,1 м зниженням у центрі та поглибленням на 1,0 м від рівня материка. Вхід до приміщення розташовано у північно-східній частині та фіксується за наявністю двох врізаних у материк приступках, з трьома вогнищами, що заповнені золою (прохід крізь очищувальний вогонь).

На рівні підлоги приміщення, за осями та колом розташовувалося 15 ям (12 на рівні підлоги; 3 в стіні), з різними конструктивними особливостями і заповненням: *господарські* (10) – 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, *ритуально-культові* (5) – 1, 3, 5, 11, 12. Окрім ям, у приміщенні зафіксовано багато вогнищ (13). Одне вогнище між ямами 1 і 7; три вогнища у південній стіні; дев'ять вогнищ перекривало ями – 1, 4 (два вогнища), 6, 7 (два вогнища), 10, 11, 12). Також у західній стіні зафіксовано три заглиблення (ями 13, 14, 15), із золою та залишками керамічного посуду навколо. Ймовірно, ці заглиблення використовувалися для установки посуду (можливо, з ритуальним підношенням духам або богам).

Найбільш інформативне заповнення, мали наступні ями:

– *яма 1* (діаметр 0,8 м, глибина 1,2 м). Заповнення: фрагменти кераміки, астрагал, нижня частина панцира черепахи і кам'яний виріб у формі «котушки», людський череп без нижньої щелепи та нижня частина щелепи іншого індивідуума, мініатюрна кремнієва антропоморфна стела (4,7×3,7 см);

– *яма 3* (діаметр 0,75 м, глибина 1,1 м). Заповнення: фрагменти кераміки та панцир черепахи та кам'яна плита антропоморфної форми (0,8×0,5×0,1);

– *яма 5* (діаметр 1,0 м, глибина 1,1 м). Заповнення: фрагменти кераміки, керамічний диск з обробленими краями і символами по колу (знакова система, що нагадує лінійне письмо «Б») ¹³.

У заповненні приміщення зафіксовано: керамічний посуд, бронзове шило; невеликий ритуальний кремнієвий антропоморфний предмет (стела), округлі оброблені вироби з каменю, кам'яні фрагменти антропоморфної форми, кам'яні якоря, ритуальна курільниця, диски зі стінок кераміки з обробленими краями (14 екземплярів), уламки зернотерок, рога оленя зі слідами обробки, кістки тварин і риби. Заповнення ритуальних ям істотно відрізняється від звичних господарських й пов'язано з певним ритуалом або ритуалами, тому що приміщення 4 дає приклад сполучення вогняного, солярного (розташування та число ям і вогнищ) і тьонічного (поховання у центральній ямі людського черепа без нижньої щелепи, панцира черепахи, антропоморфної стели) культів ¹⁴.

Аналіз культового комплексу дозволяє зробити висновок про те, що жителі Дикого Саду справляли різноманітні ритуали, пов'язані з поклонінням сонцю, місяцю та вогню

¹³ Горбенко К.В. Храмовий комплекс городища Дикий Сад // Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства: матеріали VI Міжнародної наук.-практ. конф. (15-16 квітня 2016 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. С. 23-29.

¹⁴ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Красзнавство. 2018. № 1 (102). С. 6-20.

(ритуальні ями, культовий пандус), шанували духів предків і героїв. Скоріш за все, жителі Дикого Саду практикували культ родючості (кам'яні макети фалосів) і культ предків (поховання черепів та антропоморфних стел в ямах).

Ймовірно, наприкінці II тисячоліття до н.е. у населення регіону поступово формується система певної обрядовості та з'являються перші споруди культового призначення¹⁵.

Кам'яні кладки збереглися у більшості приміщень усіх рядів (чотирнадцять споруд). Кам'яні фундаменти переважають серед наземних приміщень. Серед систем кладок зустрічаються *цокольні*, *облицювальні* та *комбіновані* конструкції (таблиця 1). Вони являють собою залишки кам'яних основ стін з місцевого вапняку від одного до п'яти шарів з елементами перев'язки та використанням постелисто-ложкової техніки.

– *Цокольні* конструкції зафіксовано у приміщеннях 1, 6, 5, 12, 15, 16, 9, 25, господарська споруда (9-а), 20 (десять споруд).

– *Облицювальні* – у приміщенні 8.

– *Комбіновані* – у приміщеннях 4, 10, 19, 11 (чотири споруди).

У кам'яно-глинобитному домобудівництві на території «*цитаделі*» городища простежуються традиції, що характерні для більш ранніх культур, так і нехарактерні для Степного Побужжя конструкції. Наприклад, постелисто-ірегулярні кладки, характерні для городища, також відомі і в сабатинівській культурі. Змішані постелисто-орфостатні ірегулярні кладки, що також фіксуються на городищі, використовувалися на поселеннях сабатинівської та білозерської культур і на пам'ятках доби пізньої бронзи Криму.

На рівні підлоги приміщень «*цитаделі*» розташовувалися *господарські*, *стовпові*, *ритуально-культові*, *господарсько-культові*, *господарсько-виробничі ями*, а також відкриті *вогнища* (таблиця 1).

– Господарські ями присутні майже у всіх приміщеннях, окрім приміщень 14, 2, 6, 8, 3.

– Стовпові ями зустрічаються у всіх приміщеннях, окрім приміщень 14, 2, 6, 4 (приміщення 14 і 2 зруйновані й не дослідженні у повному обсязі).

– Ритуально-культові ями зафіксовано у приміщеннях 4, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 24, 25.

– Господарсько-культові ями зафіксовано у приміщеннях 8, 25.

– Господарсько-виробничі присутні у приміщеннях 9, 20, 19.

– Вогнища зафіксовано в приміщеннях 3, 4, 5, 7, 9, 19, 20, 24. Обкладені камінням вогнища у приміщеннях 3, 4.

Ями заповнено керамікою, кістками тварин і риби, а деякі ями культового характеру навмисно засипано чистим ґрунтом, та, іноді, містили поховання людського черепа без нижньої щелепи, панцири черепах, дрібні «ворожилльні» каміння, мініатюрний керамічний посуд.

Майже усі приміщення мають прямокутну форму з овальними кутами (приміщення 9, 10, 16 ближче до підквадратної форми). Серед залишків будівельних матеріалів зустрічається глина, камінь, дерево, річний мул, будівельний розчин (вапно, суглинок), кістки риби. Основне заповнення та заповнення ям представлено керамічним посудом

¹⁵ Гребенников Ю.С. Культовое помещение на поселении «Дикий Сад» // Древнее Причерноморье. КС ОАО. Одесса, 1994. С. 26-29.

(рис. 24, 46–56) різної форми та ступенем збереженості (від окремих фрагментів до майже цілих форм). Виробами з *бронзи*: браслети, ножі, кинджали, пилки, шильця, кельт, серп (рис. 24, 1–15, 16, 17, 21, 23), *каменю*: зернотерки, якоря, антропоморфні фігурки, булави, сокири, серп (рис. 24, 26, 32, 35–45), *глини*: диски, прясельця (рис. 24, 27, 33, 34), *рогу та кістки*: струги, такелажні інструменти, «ковзани», гудзик, прясельця, поясний гак, псалій, рукоятки (рис. 24, 15, 18–20, 22–25, 28–31), *черепами людини* без нижньої щелепи, *кістками тварин* (ВРХ, МРХ, кінь, свиня, черепаха тощо) та *риб* (сом, щука, короп, сазан) (рис. 23).

У найбільшій кількості представлено керамічний матеріал (відкритого та закритого типу), серед якого переважає посуд місцевого виробництва, що є характерним для пост-сабатинівського часу та білозерської культури (тудоровський і балтський варіанти) регіону Північно-Західного Причорномор'я¹⁶. Зустрічаються екземпляри із території Карпатсько-Балканського та Дністро-Дунайського регіону¹⁷, а також з могильників білозерської культури, зокрема біля села Широке¹⁸. Фіксуються й унікальні екземпляри: чаша з приміщення 20 (яма 2) із відігнутим вінчиком, дугоподібною шийкою, невисоким тулубом з максимальним розширенням у нижній третині. По тулубу рельєфний орнамент (упор із вдавлюванням у центрі), над упором чітко прокреслено символ, що нагадує лінійне письмо «Б»¹⁹.

Наявність виробів (рис. 23, 24, 25) з *бронзи*²⁰ (шильця, ножі, пилки, браслети, кинджали, серпи, тощо) зафіксовано у приміщеннях – 1, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 24, у рові (казан, ножі, пилки, браслети, бляшки) й у заповненні центрального майданчику (кельт); з *рогу* (гудзики, «ковзани», псалії, такелажний інструмент, струги, поясні гачки²¹ тощо) – 4, 9, 12, 15, 16, 19, 25; *кам'яні предмети*²² (куранти, зернотерки, ковадла, булава, якоря тощо) у різних пропорціях присутні практично в усіх спорудах; вироби з *кременю* (серп²³, антропоморфна стела²⁴, наконечник стріли) – 25, 4, рів; предмети *антропоморфної* форми (стели, фалоси) – 4, 7, 20, рів. Що стосується знахідок *людських черепів*, їх наявність фіксується у приміщеннях – 2, 4, 7, 10, 15 та у рові.

Отже, серед приміщень «*цитаделі*» городища Дикий Сад переважають *частково*

¹⁶ Горбенко К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2018. № 4. С. 28–46.

¹⁷ Горбенко К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2019. № 2. С. 19–39.

¹⁸ Лесков О.М., Кравченко Е.А., Гошко Т.Ю. Могильник білозерської культури біля с. Широке. Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан, 2019. С. 134–148.

¹⁹ Горбенко К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія, 2018. № 4. С. 44.

²⁰ Горбенко К.В., Гошко Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад // Археологія. 2010. № 1. С. 97–111; Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрощенко В.В. Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи. Київ, 2018. С. 96–104.

²¹ Панковський В.В. Особый класс псалиев эпохи бронзы? // Археологический альманах. № 15. Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. Донецк, 2004. С. 116–117, рис. 1, 4.

²² Горбенко К.В. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. С. 10–30.

²³ Горбенко К.В., Піструіл І.В. Приміщення № 25 городища Дикий Сад // Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 1 (29) (січень–березень). С. 324–341.

²⁴ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Краєзнавство. 2018. № 1 (102). С. 13; рис. 3.

заглиблені (10 приміщень), другу за чисельністю категорію складають наземні приміщення із залишками кам'яних фундаментів (7 приміщень). У найменшій кількості представлені наземні глинобитні (2 приміщення) та заглиблені (2 приміщення).

В першому ряду представлені винятково частково заглиблені (приміщення 1 та 14); в другому – частково заглиблені (приміщення 2 та 7); наземні із залишками кам'яних фундаментів (приміщення 6) та заглиблені (приміщення 8);

у третьому – наземні з залишками кам'яних фундаментів (приміщення 5 та 9-а); та частково заглиблені (приміщення 3);

у четвертому – частково заглиблені (приміщення 9, 11, 12); наземні з залишками кам'яних фундаментів (приміщення 25) та заглиблені (приміщення 4);

у п'ятому – наземні з залишками кам'яних фундаментів (приміщення 15, 19, 20); наземні глинобитні (приміщення 24 та 24-а) та частково заглиблені (приміщення 10 та 16).

Деякі приміщення мають сліди перебудови, зокрема, приміщення 9, 10, 19 (четвертий і п'ятий ряди), що свідчить про тривалість життя у цих спорудах, або про більш ранній період їх будівництва.

Переважна більшість споруд виконували роль житлових (для однієї родини) помешкань. Можливо, частково заглиблені та заглиблені житлові приміщення використовувалися як сезонні житла (з легкими глинобитними стінами – як літні помешкання, а заглиблені помешкання з кам'яними спорудами – як зимові).

Частина споруд використовувалася як господарські (загони для скота, майстерні, склади тощо) та господарсько-ритуальні приміщення. До ритуально-культових можна віднести приміщення 4 (на рівні підлоги знаходилися ритуальні ями з характерним заповненням – людський череп, кістки тварин, зокрема черепахи, керамічний диск з символами, антропоморфна стела тощо), деякі елементи ритуально-культових дій простежуються й у приміщенні 20 (домашній «візтар» з антропоморфних стел і залишками ритуальних підношень у культовій посудині)²⁵.

Усі споруди «цитаделі» є характерними (окрім рову) для пам'яток Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи. При цьому, принцип розміщення будівель, враховуючи оборонні споруди навколо «цитаделі», вказує і на традиції, що характерні для східного ареалу культур бронзового віку (Південний Урал, Казахстан)²⁶.

Отже, в межах «цитаделі» Дикого Саду прослідковується певна система планування будівель, що включає житлові, господарські, ритуально-культові, оборонні споруди та простір для зборів громади, що, у сукупності з іншими частинами городища («передмістя» та «посад»), відповідає «класичному» визначенню поняття «місто» – «*urbs*». Безумовно, городище Дикий Сад є найбільш унікальною археологічною пам'яткою білозерської культури²⁷.

²⁵ Горбенко К. Житлово-господарський комплекс «цитаделі» городища Дикий Сад // Емінак: науковий шквал. 2016. № 1 (13) (січень-березень). Т. 1. С. 5-15.

²⁶ Бородовский А.Л. К вопросу о городищах переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку в Новосибирском Приобье // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Барнаул, 2003. Ч. 1. С. 264-269; Зданович Г.Б. Аркаим: Арии на Урале или несостоявшаяся цивилизация // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. Челябинск, 1995. С. 21-42.

²⁷ Черняков И.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) // Праці Центру пам'яткознавства. 2010. Вип. 17. С. 116-122.

Kyrylo Horbenko

Remains of the «citadel» of the 'Wild Garden' settlement

Abstract: The nature, structure and design features of the remains of the «citadel» buildings of the settlement 'Wild Garden' of the final Bronze Age (13/12-12/11 BC) are considered.

The settlement is divided into three parts: «citadel» with the main moat around; «Suburb» (near and far), located behind the main moat and limited to the second (outer) moat; «Posts» located behind the outer moat.

Citadel buildings are divided by nature, type, row of buildings and horizons. Their localization, topography and stratigraphy are revealed. The types and principles of construction of residential, commercial, religious and defensive structures, interior features, types of entrances, construction of masonry and pits recorded in the premises are characterized.

The localization and description of characteristic things in the filled and closed complexes of buildings (ceramic ware, objects from clay, bronze, stone, bone and horn) is given.

Among the constructions, partially deepened (9 rooms) predominate; the second largest category consists of ground rooms with the remains of stone foundations (8 rooms). The smallest numbers are ground clay (2 rooms) and deepen (2 rooms). The vast majority of premises served as residential (for one family) apartments. It is possible that the partially recessed and recessed dwellings were used as seasonal dwellings (with slight clay walls as summer dwellings, and the dwellings with stone structures as winter dwellings).

All the buildings of the «citadel» are typical (except for the moat) for the monuments of the North-Western Black Sea coast of the Late Bronze Age. At the same time, the principle of placement of buildings, taking into account the defensive structures around the «citadel», indicates the traditions that are characteristic of the eastern area of the Bronze Age.

Keywords: final Bronze Age, Belozersk culture, settlement 'Wild Garden', building constructions, housing, material objects

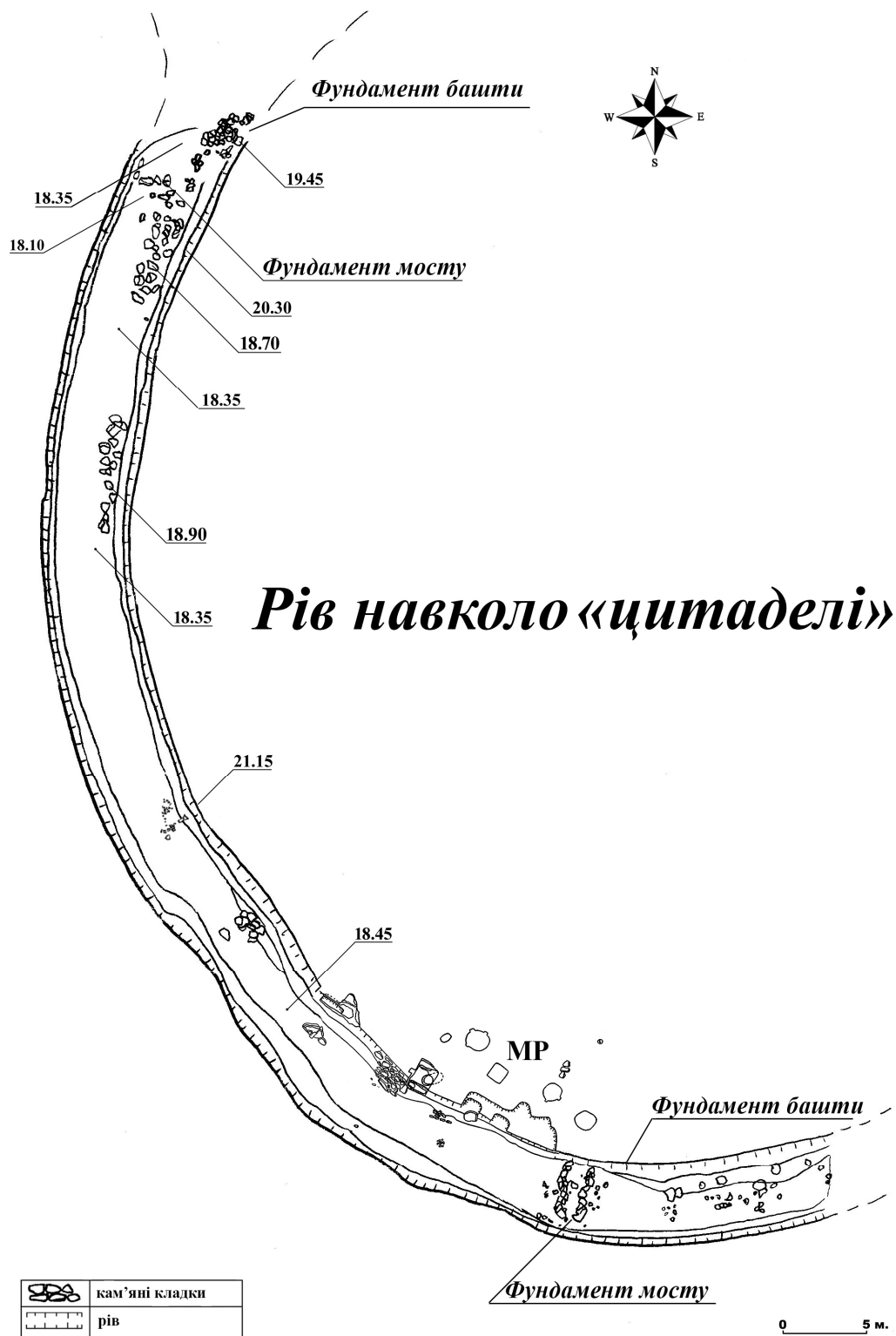

Рис. 3. Рів «цитаделі».

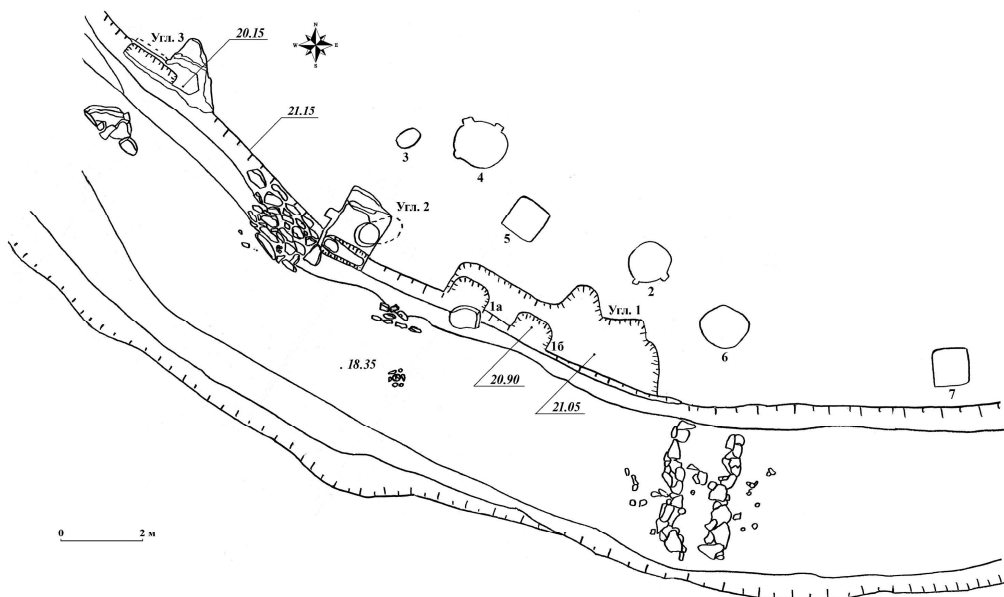

Рис. 4. Майданчик вздовж рову (біля фундаменту першого мосту).

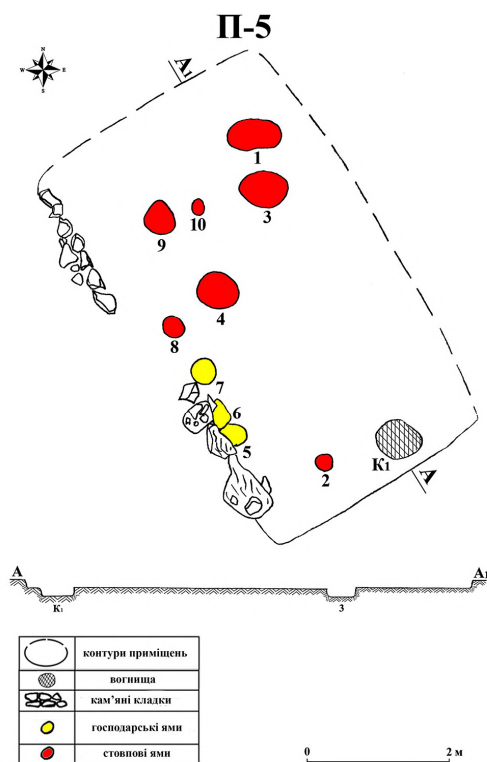

Рис. 5. Приміщення № 5.

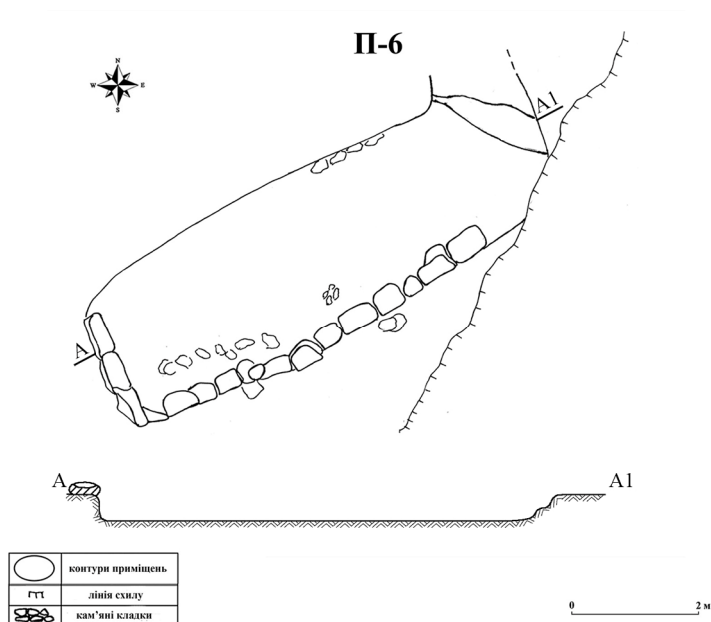

Рис. 6. Приміщення № 6.

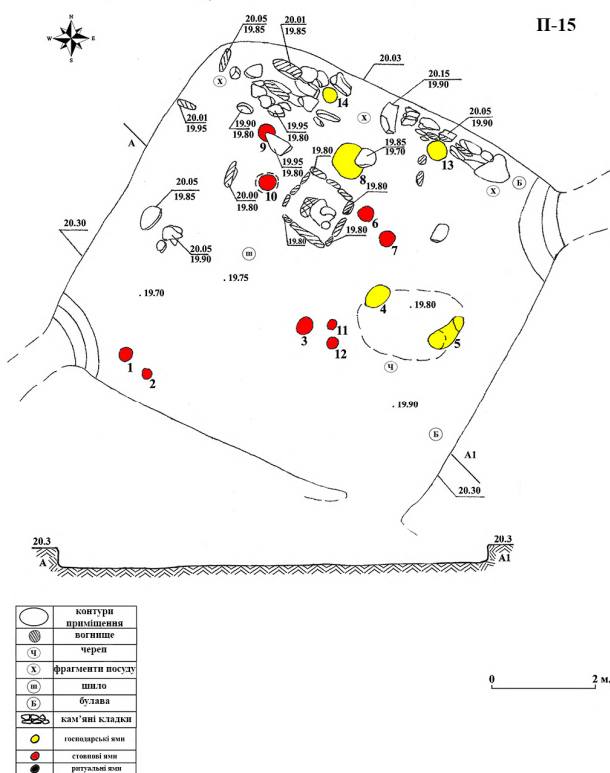

Рис. 7. Приміщення № 15.

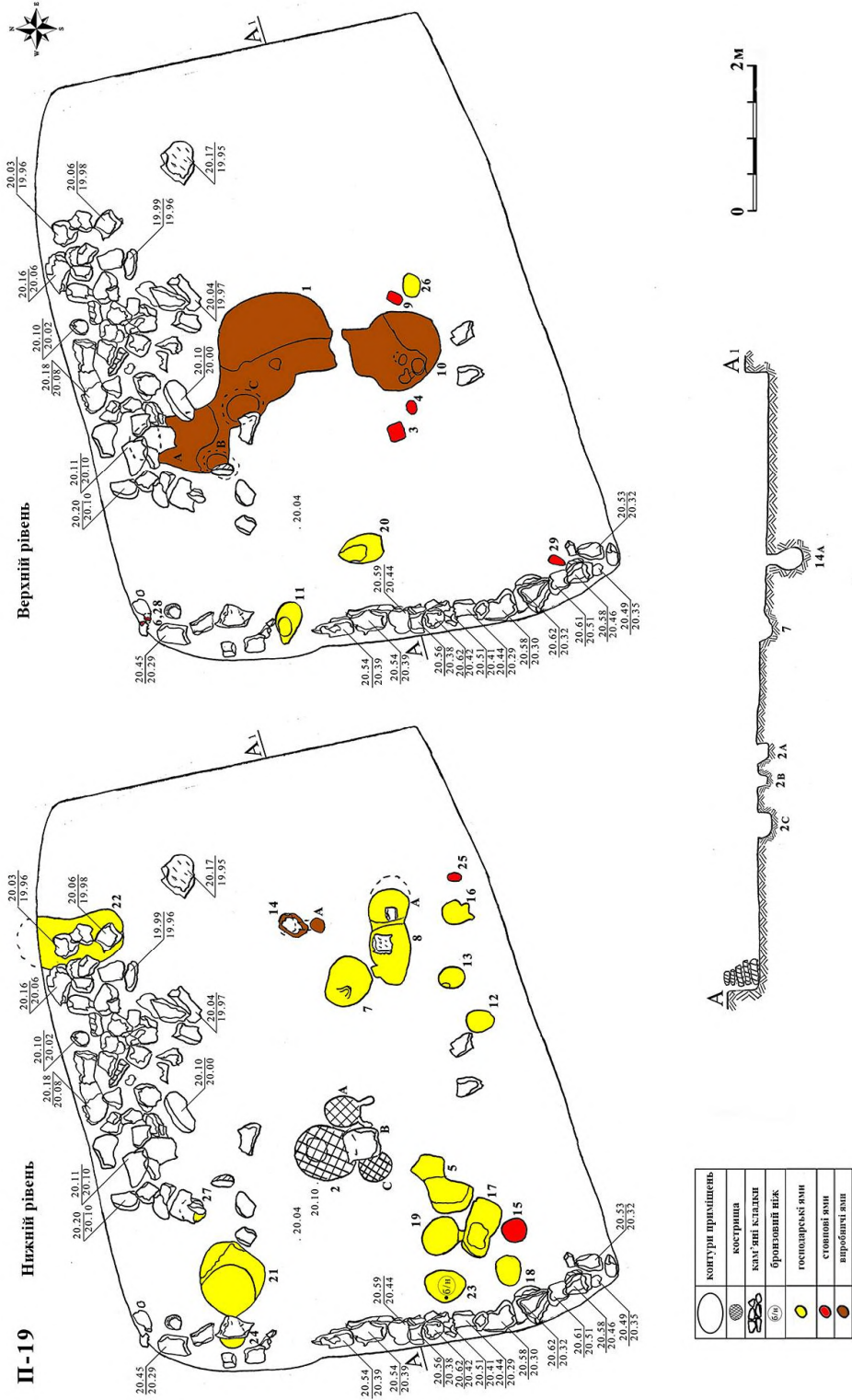

Рис. 8. Приміщення № 19.

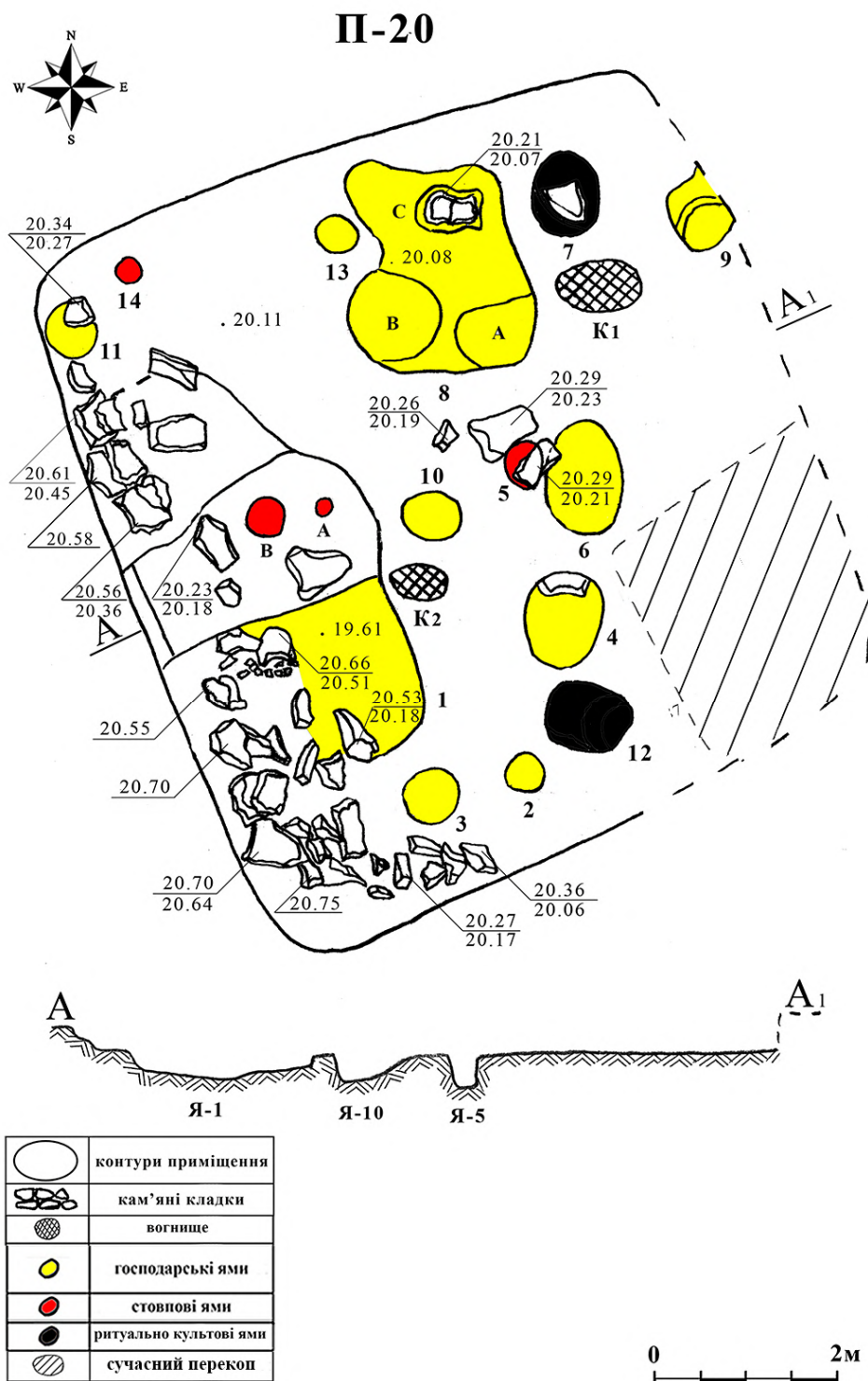

Рис. 9. Приміщення № 20.

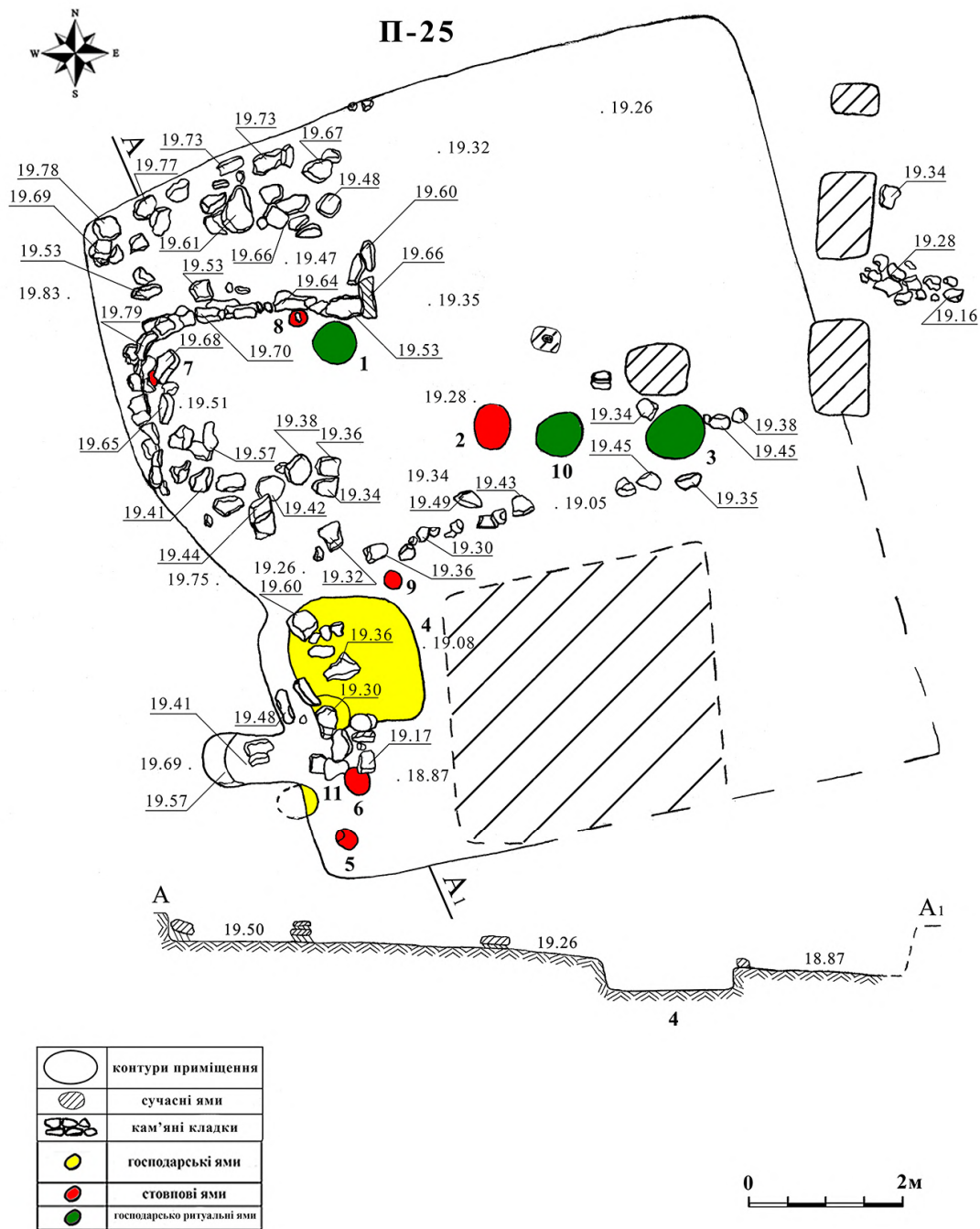

Рис. 10. Приміщення № 25.

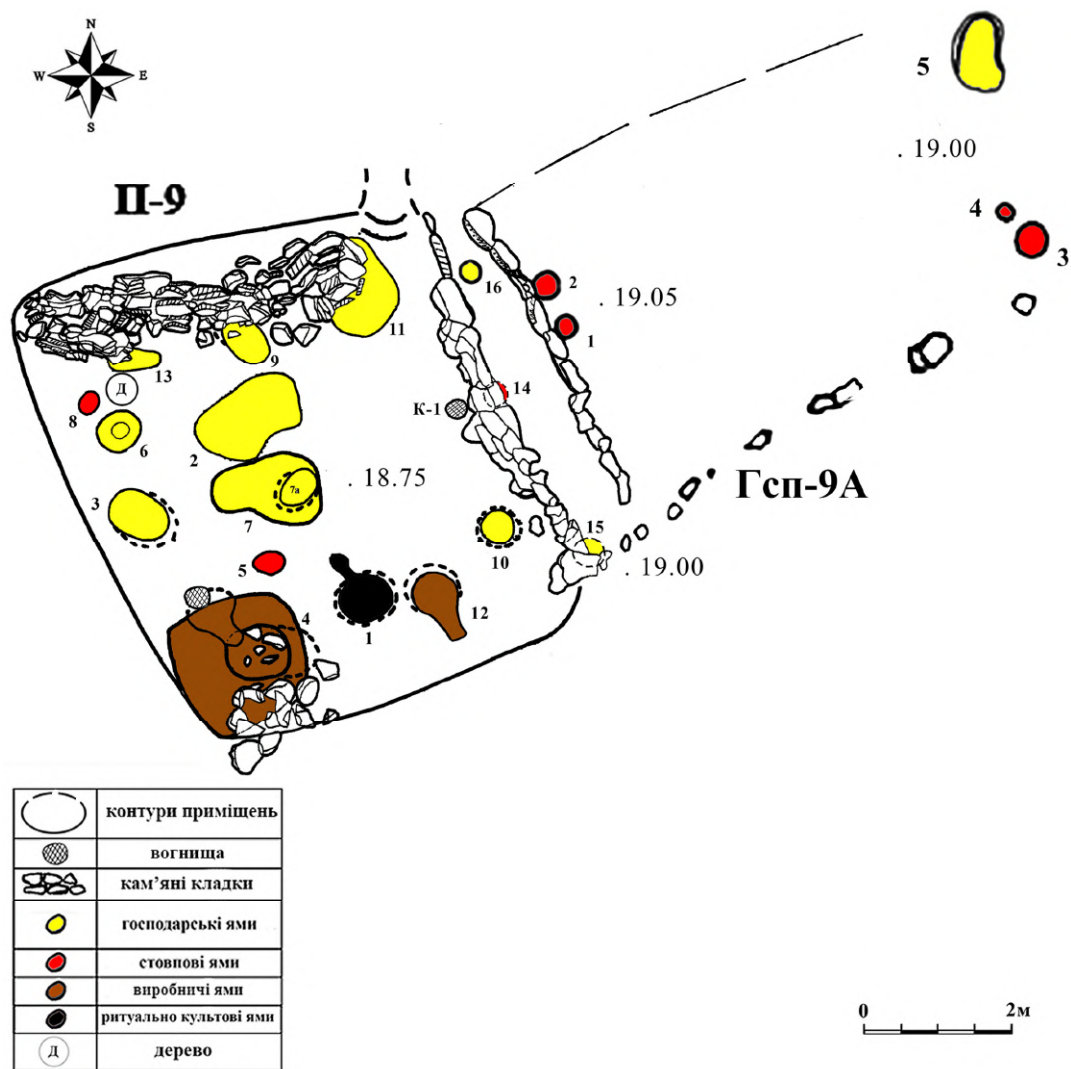

Рис. 11. Приміщення № 9-а.

П - 24

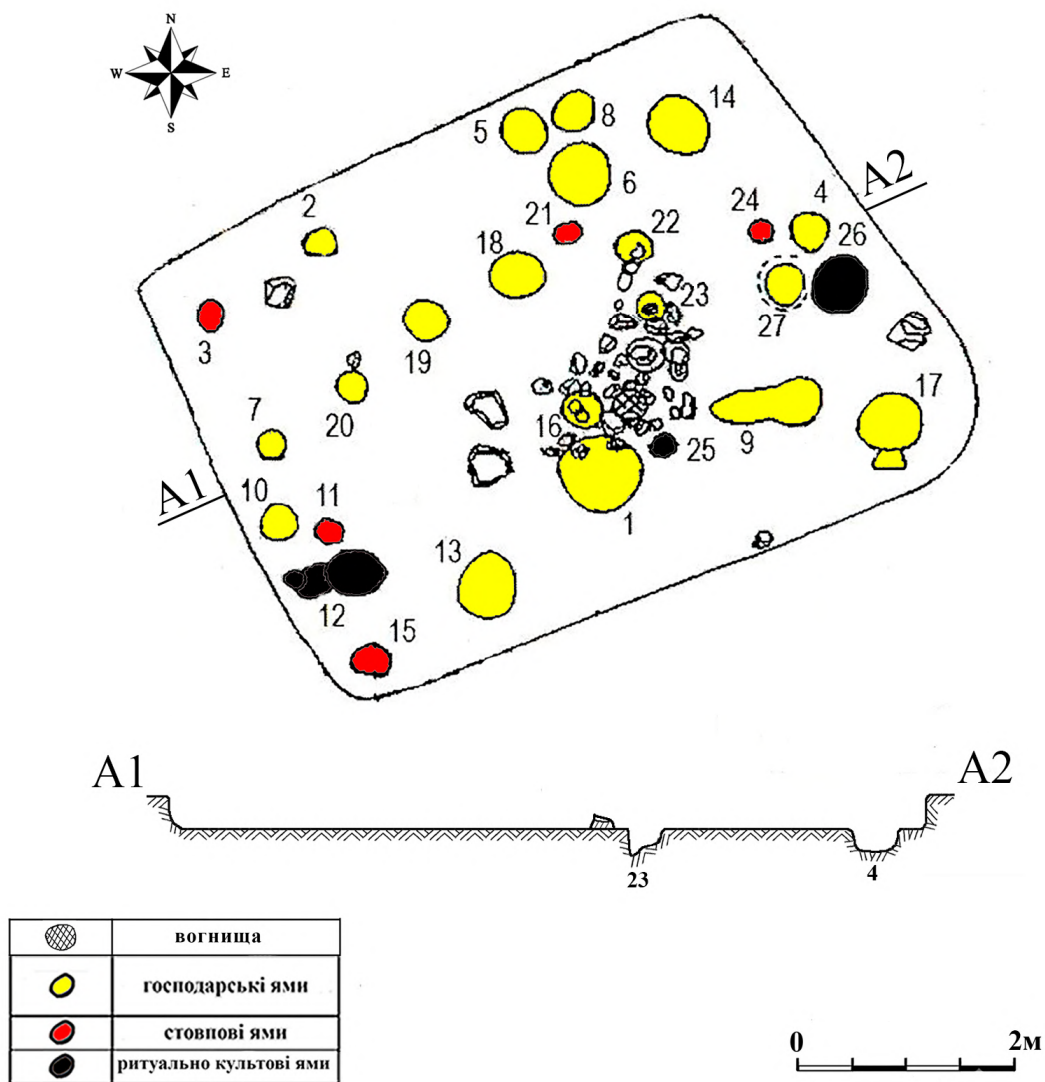

Рис. 12. Приміщення № 24.

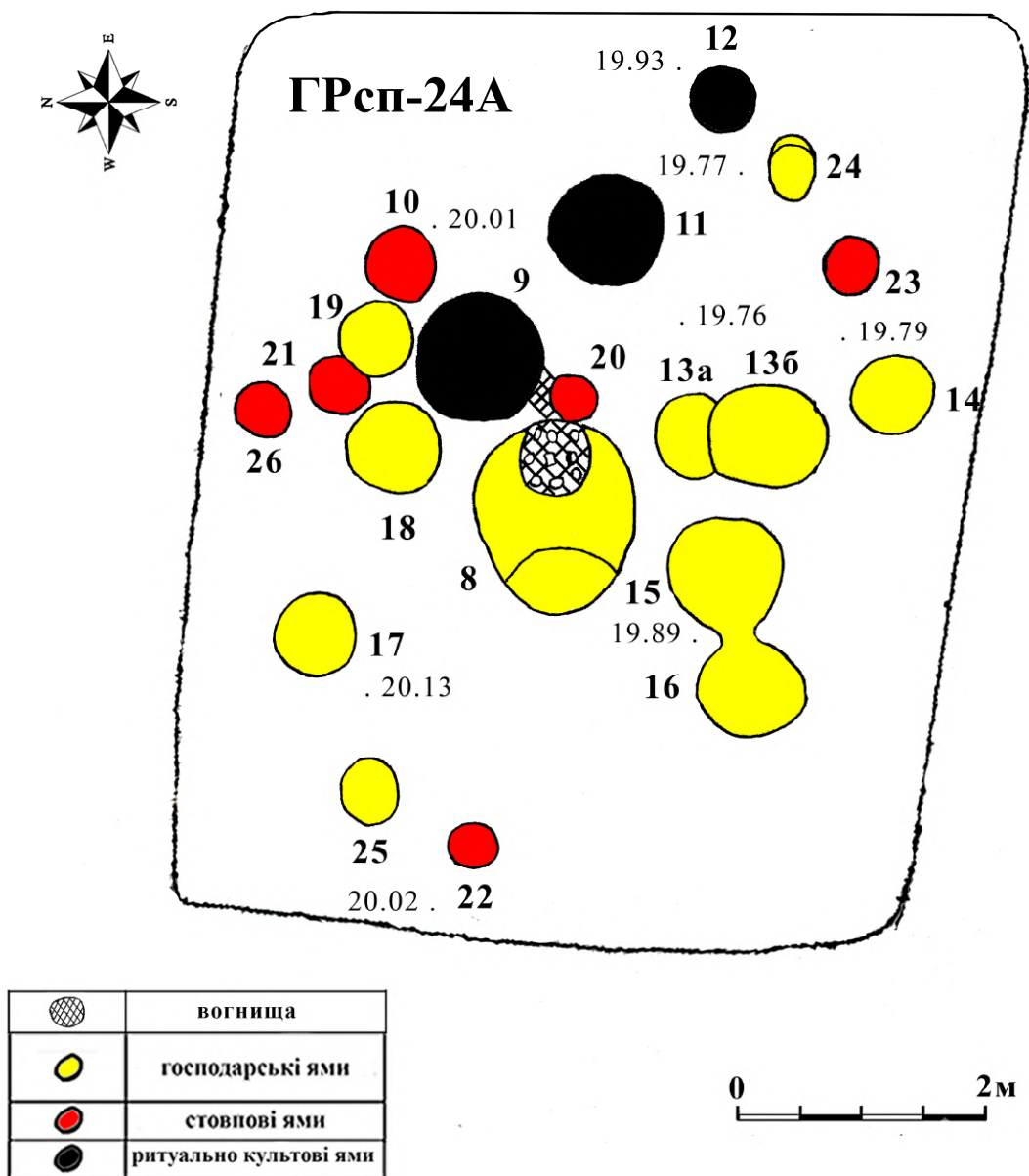

Рис. 13. Приміщення № 24-а.

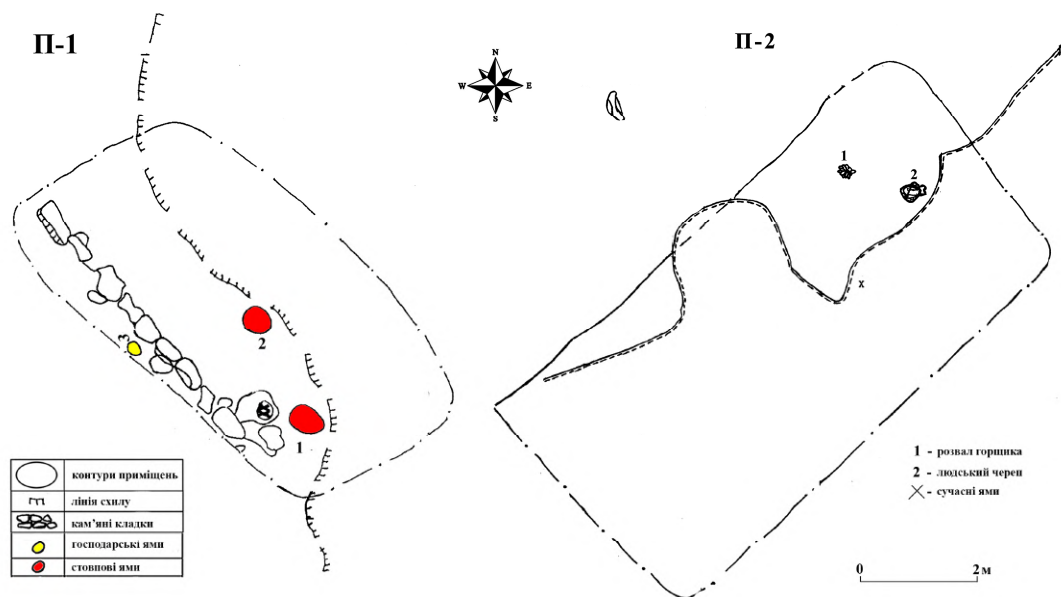

Рис. 14. Приміщення № 1 та 2.

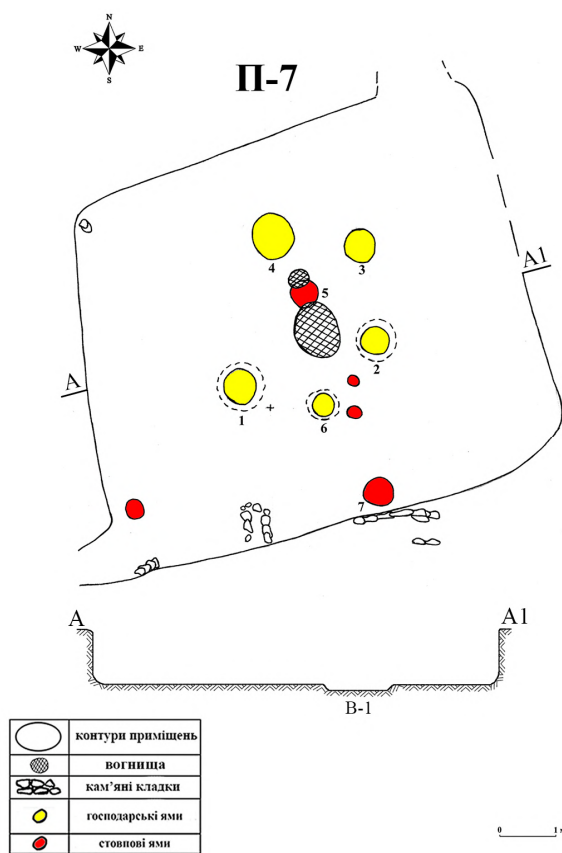

Рис. 15. Приміщення № 7.

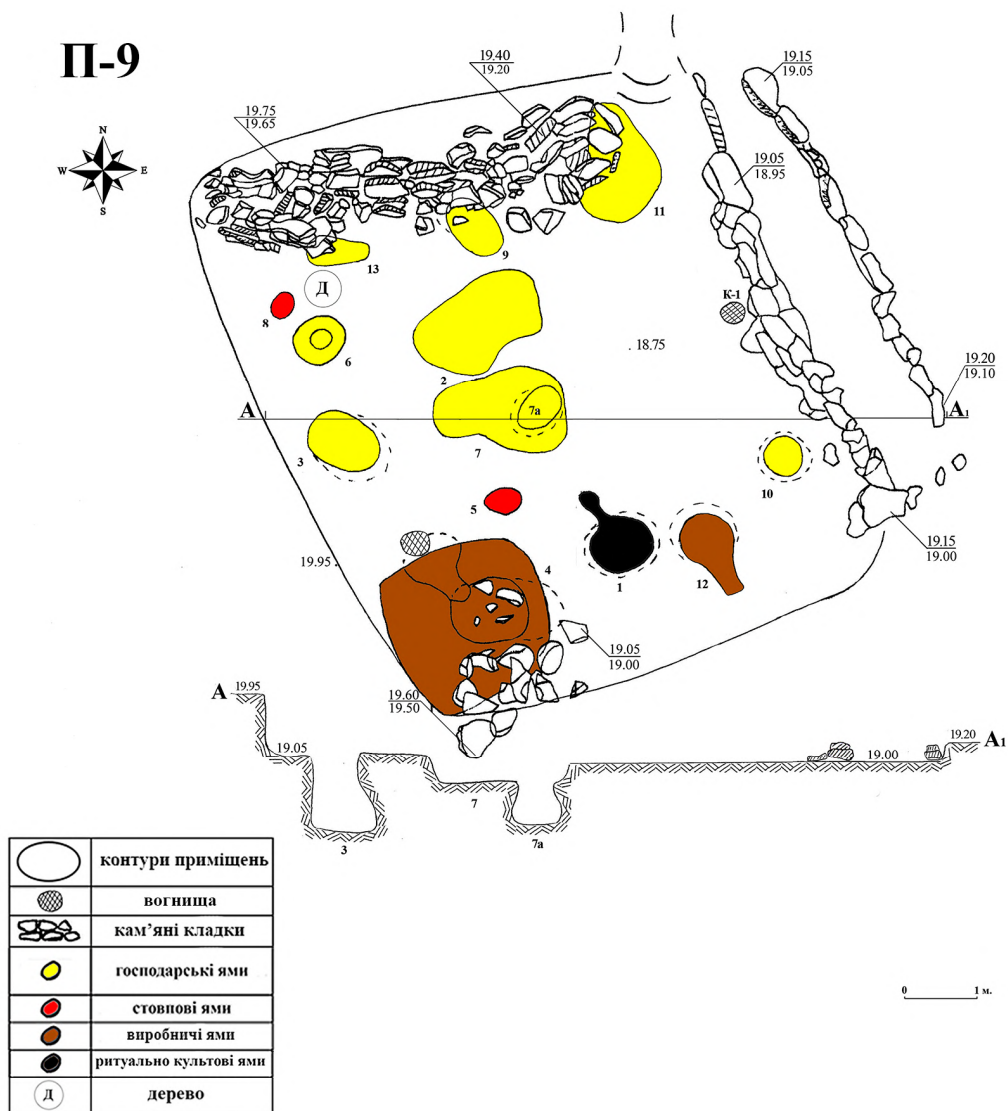
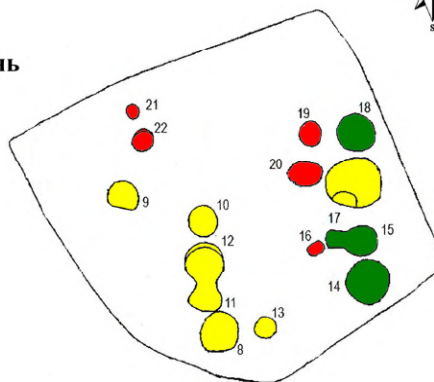
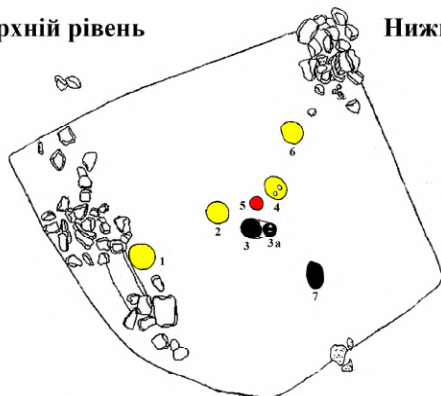

Рис. 16. Приміщення № 9.

П-10

Верхній рівень

Нижній рівень

	контури приміщення
	кам'яні кладки
	господарські ями
	стовпові ями
	господарсько ритуальні ями
	ритуально культові ями

0 2 м

Рис. 17. Приміщення № 10.

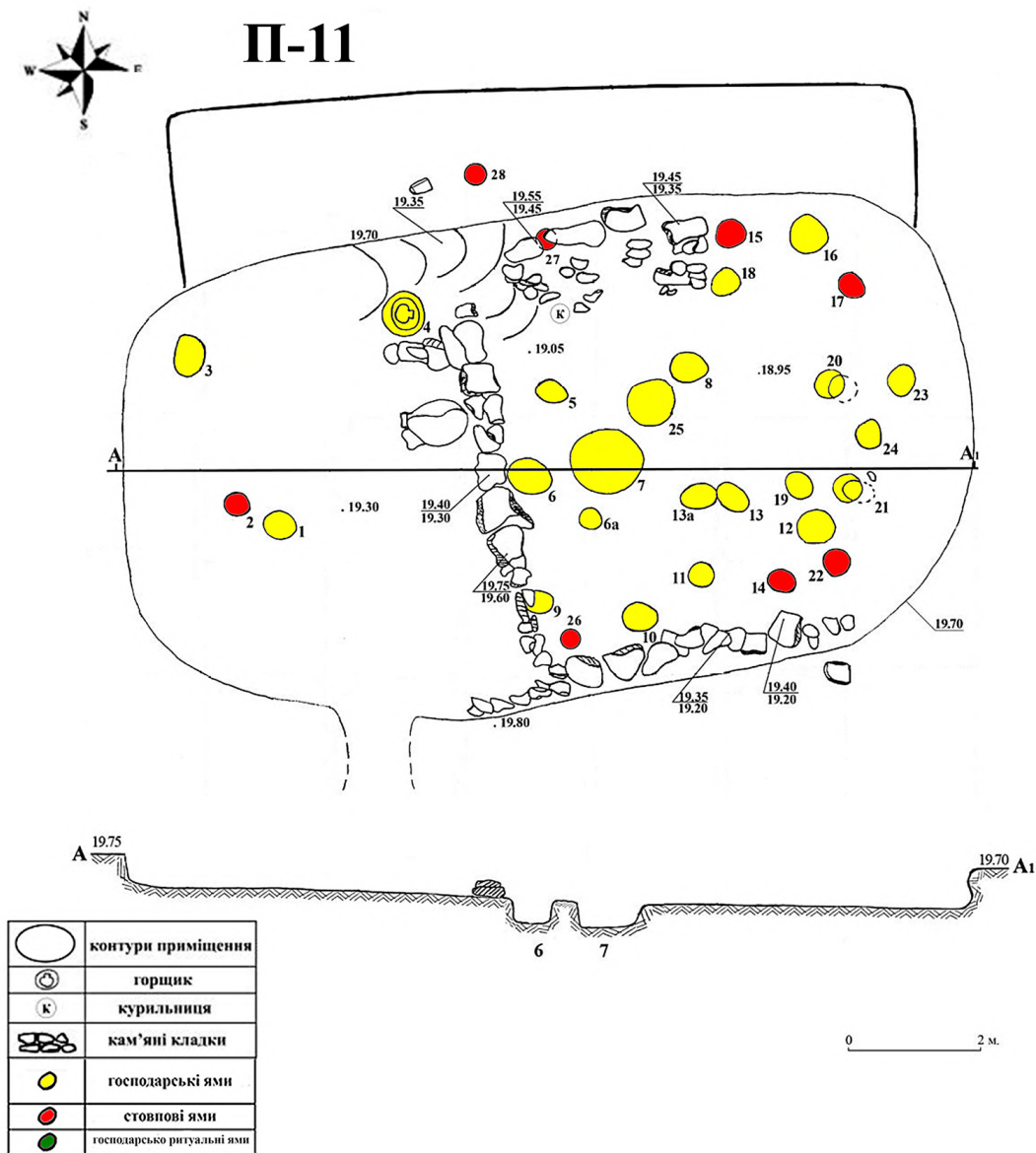

Рис. 18. Приміщення № 11.

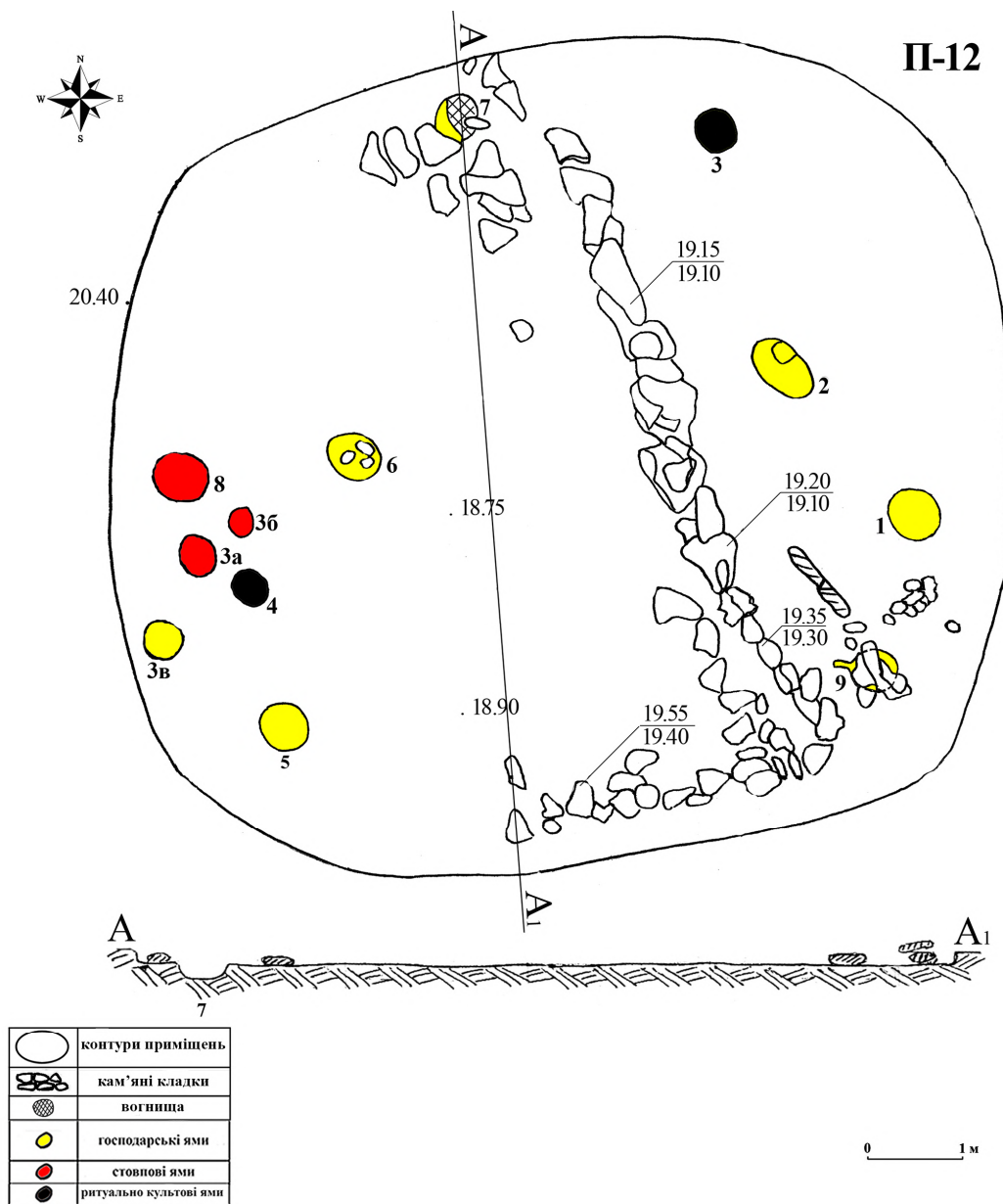

Рис. 19. Приміщення № 12.

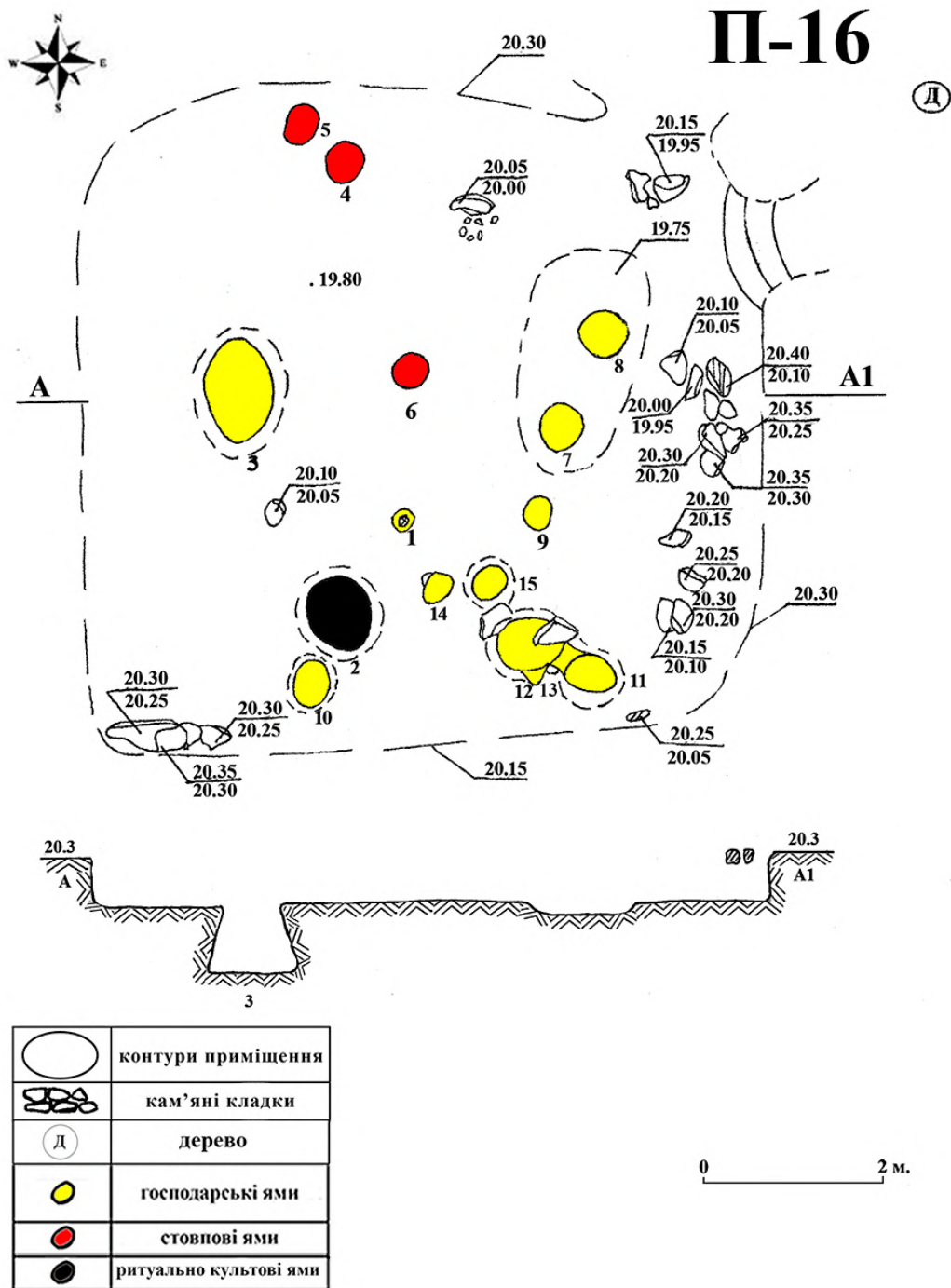

Рис. 20. Приміщення № 16.

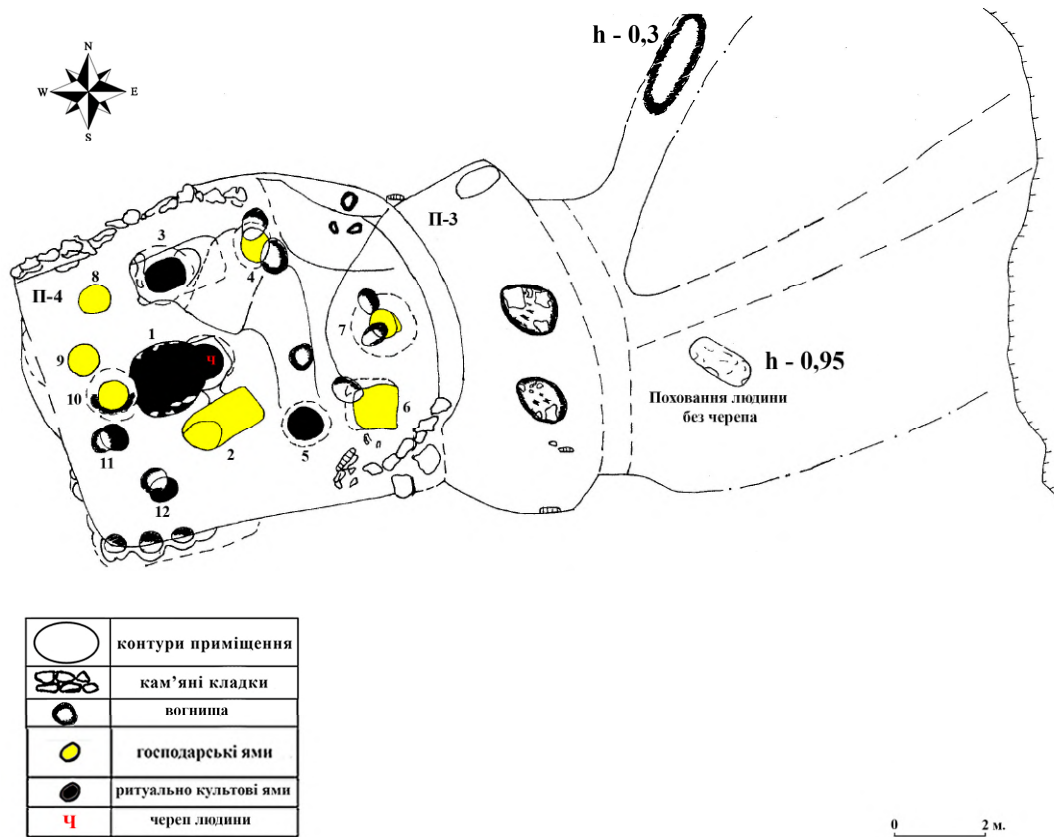

Рис. 21. Приміщення № 3, 4 та пандус.

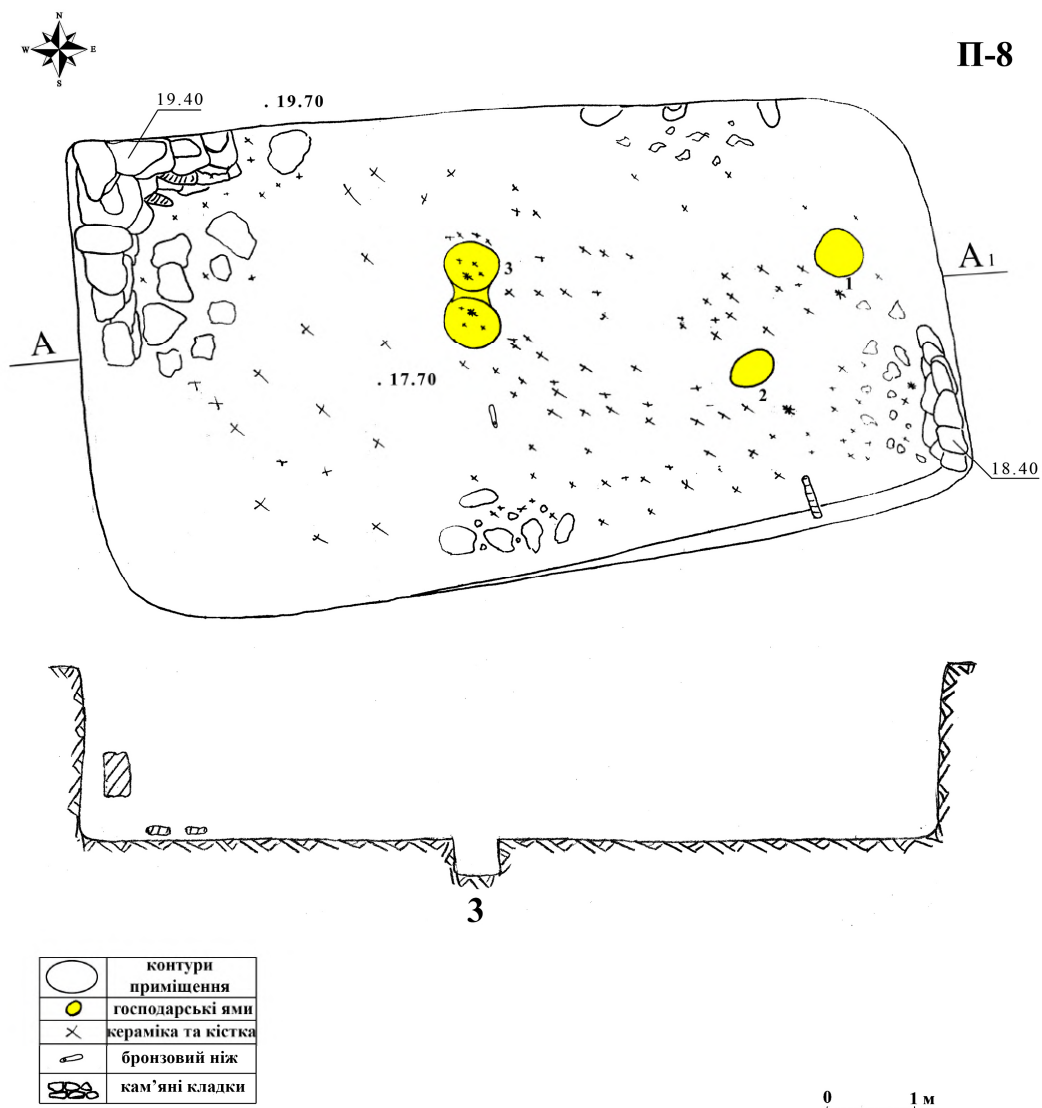

Рис. 22. Приміщення № 8.

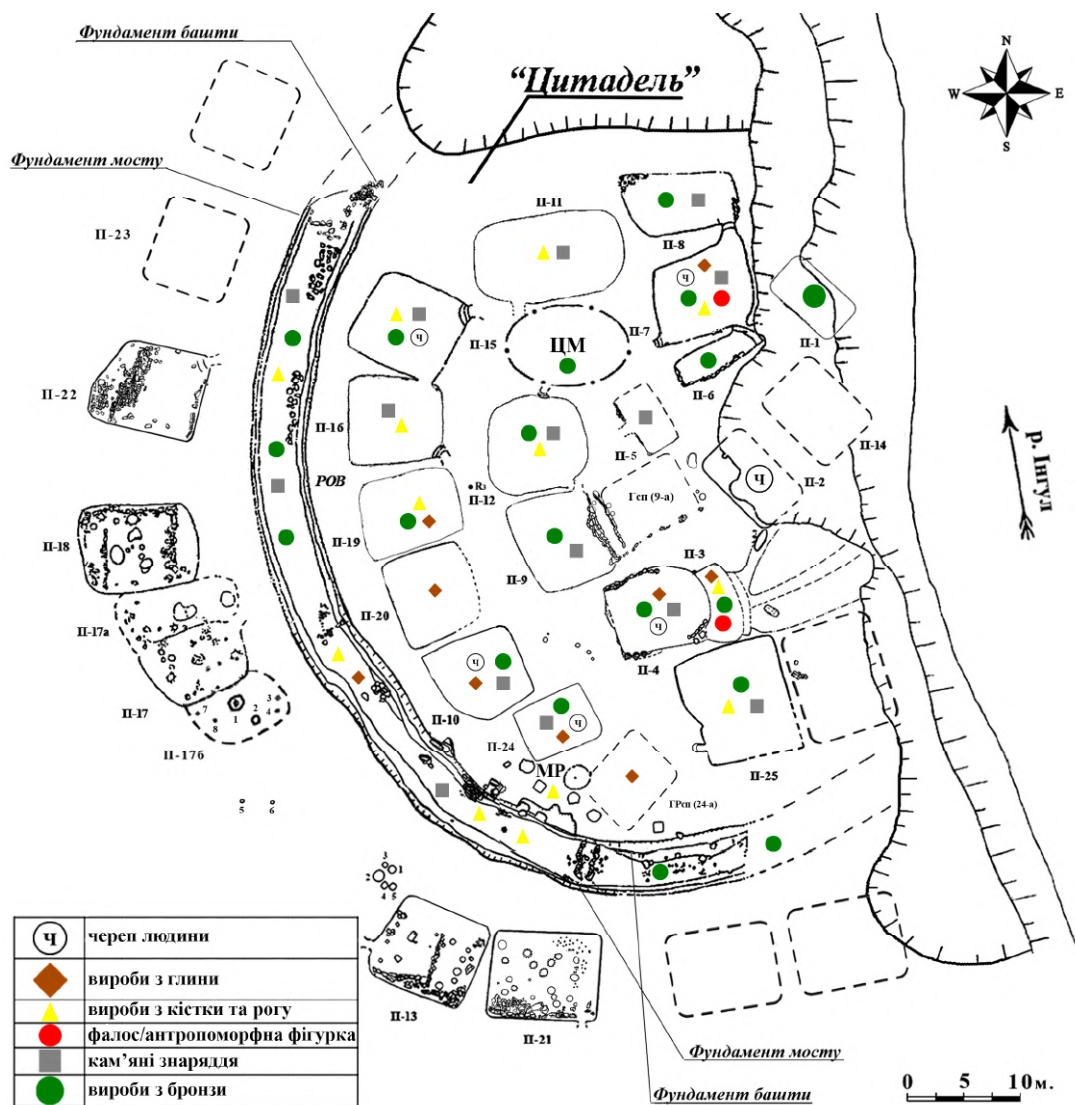

Рис. 23. Локація знахідок на території «цитаделі».

Рис. 24. Матеріальні предмети з приміщень «цитаделі».

Предмети з бронзи: 1-15, 16, 17, 21, 23. Предмети з рогу та кістки: 15, 18-20, 22-25, 28-31.
Предмети з каменю: 26, 32, 35-45. Предмети з глини: 27, 33, 34. Керамічний посуд: 46-56.

Рис. 25. Матеріальні предмети з південної частини рову
Предмети з бронзи: 1, 17. Предмети з рогу та кістки: 6, 10, 11, 14, 15, 18-21.
Предмети з каменю: 7. Предмети з глини: 2-5. Керамічний посуд: 12, 13, 16.
Череп людини: 8, 9.

Рис. 26. Матеріальні предмети з північної частини рову
Предмети з бронзи: 1, 2, 6-8. Предмети з рогу та кістки: 12, 13. Предмети з каменю: 3-4, 5. Предмети з глини: 10, 11. Керамічний посуд: 14-16. Черепа людини: 9.

№ Споруди // Назва об'єкта	Характер споруди	Тип споруди	Довжина, м	Ширина, м	Глибина, м	Площа, м ²	Тип входу	Система кладки	Категорії знахлорок (заповнення)	ЯМИ						ВОГНИЩА		Категорії знахлорок (ямні)	Залишки будівельних матеріалів	Тосподарські придвори	Кам'яні споруди мости	Будівельні горизонти		
										Тосподарські	Стовпові	Ритуально-кухольові	Тосподарсько-кухольові	Господарсько-виробнича	Усього	Вогнища	Піч							
ПЕРШИЙ РЯД																								
1	Ж	3-1	7,0	4,0	0,8	28,0	А	Ц	Кл, Бр	1	2	-	-	-	-	3	-	-	Кл	Г, К, РМ	-	-	-	1
14	Ж	3-1	7,0	4,0	0,7	28,0	-	-	Кл	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г	-	-	-	1
ДРУГИЙ РЯД																								
Пп	Рк	-	8,0	4,0	-	32,0	-	-	Кл	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Кл	-	-	-	-	-
2	Ж	3-1	9,5	4,5	0,95	42,75	К	-	Кл, Чл	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К	-	-	-	1
6	Ж	Н-1	8,0	3,0	0,4	24,0	Ш	Ц	Кл, Бр	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К, Д	-	-	-	1
7	Ж	3-1	7,0	6,8	0,95	47,6	С	-	Кл, Чл, Бр, Пч, Вк, Ф, Бр, Нц	4	5	-	-	-	9	-	-	-	Кл, Кз, Ф, Пч	Г, К	-	-	-	1
8	Ж	3-2	10,0	5,0	1,70	50,0	Ш	О	Кл, Бр	-	2	-	-	-	3	-	-	-	Кл, Кз	Г, К	-	-	-	1
ТРЕТІЙ РЯД																								
3	Рк	3-1	8,0	4,0	0,7	32,0	А	-	Кл, Бр, Ф, Вк, Бр	1	1	-	-	-	2	-	-	-	Кл	Г, К, ВР	-	-	-	1
9-а	Гсп	Н-1	8,0	6,0	0,1	48,0	К	Ц	Кл	5	3	-	-	-	8	-	-	-	Кл	Г, К	-	-	-	-
5	Ж	Н-1	6,0	4,0	0,25	24,0	К	Ц	Кл	3	7	-	-	-	10	-	-	-	Кл, Кз	Г, К, ВР	-	-	-	1
ЧЕТВЕРТИЙ РЯД																								
25	Ж	Н-1	9,5	9,0	0,36	85,5	С	Ц	Кл, Бр, Кз, Вк	2	6	-	-	-	11	-	-	-	Кл	Г, К, КР	-	-	-	1
4	Рк	3-2	9,0	6,5	1,65	58,5	С	К	Кл, Бр, Бр, Кз	10	-	5	-	-	15	16	-	-	Ас, Бр, Чл, Пч, Кз	Г, К	-	-	-	1
9	Ж	3-1	8,75	8,50	0,8	74,4	К	Ц	Кл, Бр	9	2	2	-	-	14	1	-	-	Кл, Кз	Г, К	-	-	-	2
12	Ж	3-1	8,5	8,5	0,65	72,25	К	Ц	Кл, Бр, Бр, Кз	2	6	2	-	-	10	-	-	-	Кл, Кз, Пч	Г, К, ВР	-	-	-	1
ПМ	Пр	-	10,0	8,0	-	80,0	-	-	Кл, Бр	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
П	Ж	3-1	11,0	7,5	0,8	82,5	С	К	Кл, Вк, Кз	22	5	1	-	-	28	-	-	-	Кл, Кз, Ас	Г, К	-	-	-	1
П'ЯТИЙ РЯД																								
24-а	ГРсп	Н-2	10,0	8,0	0,1	80,0	К	-	Кл, Бр	10	7	3	-	-	20	1	-	-	Кл, Пч, Ас	Г	-	-	-	-
24	Ж	Н-2	7,0	0,6	0,30	42,0	К	-	Кл, Чл, Кз, Вр, Бр	13	11	3	-	-	27	1	-	-	Кл, Пч	Г	-	-	-	1
10	Ж	3-1	7,75	7,5	0,65	58,13	А	К	Кл, Бр, Чл	12	7	5	-	-	24	-	-	-	Кл, Бр, Кз, Пч	Г, К	-	-	-	2
20	Ж	Н-1	8,0	7,5	0,30	60,0	К	Ц	Кл, Бр	15	3	2	-	-	21	2	-	-	Бр	Г, К	-	-	-	1
19	Ж	Н-1	8,0	7,0	0,35	56,0	К	К	Кл, Вк, Бр, Вр	21	11	1	-	-	37	3	-	-	Кл, Кз, Вк	Г, К, КР	-	-	-	2
16	Ж	3-1	7,50	7,25	0,5	54,37	С	Ц	Кл, Бк	11	3	1	-	-	15	-	-	-	Кл, Кз, Пч	Г, К	-	-	-	1
15	Ж	Н-1	8,25	7,50	0,4	61,80	С	Ц	Кл, Кз, Бр, Чл, Вк	7	7	-	-	-	14	-	-	-	Кл, Кз	Г, К, ВР	-	-	-	1
Р	Обр.	-	130,0	5,0	3,0	650,0	-	О	Кл, Кз, Бр, Вк, Вр, Ас	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
МР	Обр.	-	17,0	4,0	-	68,0	-	-	Кл	-	7	-	-	-	7	-	-	-	Вк	К	-	-	-	-

Таблиця 1. Параметри та основні деталі будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ ДО ТАБЛИЦІ 8.

ПН – пандус; **ЦМ** – центральний майданчик; **Р** – рів; **МР** – майданчик вздовж рову (біля фундаменту першого мосту).

Характер споруди: Ж – житло; ГРсп – господарсько-ритуальна споруда; Гсп – господарська споруда; Гр. – громадське; Обр. – оборонна; Рк. – ритуально-культове.

Типи споруд: Н – наземні (Н-1 – з залишками кам'яних фундаментів; Н-2 – глинобитні). З – заглиблені (З-1 – частково заглиблені; З-2 – заглиблені);

Типи кладки: Ц – цокольна. О – облицювальна. К – комбінована.

Типи входу: А – апарель. К – коридор. П. – прохід. С – сходи.

Залишки будівельних матеріалів: Г – глина. К – каміння. КР – кістки риби. БР – будівельний розчин (вапно, суглинок). РМ – річний мул. Д – дерево.

Знахідки: Кп. – керамічний посуд; Бр. – бронзові предмети; Вк – вироби з кістки; Вр – вироби з рогу; Вг – вироби з глини; Кз – кам'яні знаряддя; Ас – антропоморфна стела; Фл – фалос; Чл – череп людини; Пч – панцир черепахи, Нщ – нижня щелепа людини.